

The image shows the interior of a library housed in a historic building. A person is seated at a dark table, reading a book. The room features large, arched windows with intricate tracery and a brick wall. A black metal railing with a decorative pattern is in the foreground. To the right, a black bookshelf is filled with books, with a sign reading '500' above it. The overall atmosphere is quiet and scholarly.

Wee den mensch, die maar één boek leest

De Openbare Bibliotheek van Zutphen

Cor Witbreed

Wee den mensch, die maar één boek leest

De Openbare Bibliotheek van Zutphen

Cor Witbraad

Eén van de oudste openbare bibliotheken

Een 111-jarige verdient dat zijn geschiedenis wordt opgetekend! Zeker als het gaat om de openbare bibliotheek in Zutphen die behoort tot de zes oudste in het land. Zeker ook in een stad als Zutphen met een roemruchte historie rond boeken, boekhandels, uitgeverijen en drukkerijen.

Wij zijn Cor Witbraad bijzonder dankbaar dat hij de roerige geschiedenis van deze publieksvoorziening heeft beschreven. Een roerige geschiedenis in veel opzichten. Zo was het 111 jaar geleden niet vanzelfsprekend dat er een openbare bibliotheek werd opgericht. Dankzij bevlogen en volhardende inwoners die vonden dat kennis en informatie beschikbaar moest komen voor meer burgers, heeft Zutphen een van de oudste openbare bibliotheken in het land gekregen.

Maar ook na een moeizaam begin bleven de tijden zorgelijk. Dat lag niet aan de belangstelling van de burgers, want zij sloten de openbare voorziening in hun hart. En dat is tot op heden zo gebleven. Moeizame tijden door gebrek aan financiën, niet-toereikende huisvesting voor de sterk toenemende ontmoetingsfunctie, een veel te krappe collectie voor de vele naar kennis en ontspanning hunkerende lezers. En ondanks alles bleef de openbare bibliotheek fier overeind dankzij de Zutphense bevolking die massaal gebruik maakte van deze prachtige voorziening. Ook heden ten dage: Bibliotheek en Broederenkerk is een onlosmakelijk verbonden eenheid. De gemeente Zutphen heeft in al die jaren een grote rol gespeeld in de groei en bloei van de openbare bibliotheek. Weliswaar waren er regelmatig bezuinigingen of discussies over de huisvesting, maar toch hebben de gemeenteraad en het college zich sterk gemaakt voor een goede bibliotheekvoorziening.

Ik wens u veel leesplezier met dit prachtige boek dat niet zomaar een boek is met feiten en anekdotes. Het is een doorwrocht boek geworden waarin Cor met veel warmte het belang van de openbare bibliotheek gedurende 111 jaar heeft opgetekend. Het boek zal zeker een belangrijke rol spelen mochten de discussies weer eens oplaaien over nut en noodzaak van de bibliotheek of als er bezuinigd moet worden. Dan kunnen we teruggrijpen naar dit boek en samen ervaren dat er niet getornd mag worden aan deze voorziening. Want juist deze tijd vraagt om een goede bibliotheek die een belangrijke bijdrage levert aan de persoonlijke ontwikkeling van onze burgers. Het boek toont het belang van de openbare bibliotheek door de jaren heen aan, maar ook het belang ervan nu en in de toekomst! Daarvoor zijn we Cor heel veel dank verschuldigd!

Gerard Huis in 't Veld

Directeur-bestuurder Graafschap bibliotheken

Inhoud

Eén van de oudste
openbare bibliotheken 5

Een bibliotheek in een kerk 11
Lezen, leren en lenen 13

Van de tijd van vertellen en doorvertellen tot de tijd van nu 15

Lezen, schrijven 15

Bibliotheken, private en publieke 17

De boekenindustrie 19

De openbare leeszaal en bibliotheek 20

De Koninklijke Bibliotheek en het depot van Nederlandse uitgaven 23

Eerste wereldoorlog en het interbellum 24

Tweede Wereldoorlog 24

Tweede wereldoorlog voorbij,
de wederopbouw en de bibliotheken 33

De openbare bibliotheken overleven, de niet-openbare niet 35

1995 - 2015: innovatie alom 36

De bibliotheken in cijfers 2018 39

Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen (Wsob) 39

De Nationale Bibliotheekpas 40

De bibliotheken anno nu 41

Zutphen, stad van lezers 42

Geen stad van intellectuelen 45

De particuliere boekenverzamelingen van Zutphen, verdeeld in zes categorieën 50

Zutphenaren met een privé-boekenverzameling 51

De eerste Zutphense boekuitleners 53

Vereniging met een boekencollectie én een uitleensysteem 54

Er gaan er, maar er komen er ook weer bij 54

De openbare bibliotheek van Zutphen¹¹⁵ 57

Eerst was er de openbare leeszaal 57

De leeszaal wordt ook openbare bibliotheek 59

Dat Bolwerck lost gebrek aan ruimte op 60

Tweede Wereldoorlog brengt ook de Bibliotheek ellende en malheur 62

Het einde van de oorlog 69

Gedoe rondom Dat Bolwerck 71

Het reilen en zeilen in de jaren vijftig 75

Van Dat Bolwerck naar de Martinetschool en terug 77

De Bibliotheek gaat in zee met de Provinciale Bibliotheekcentrale voor Gelderland 78

Altijd het oude liedje 80

Veel nieuwigheden waaronder een nieuwe wet 82

De Broederenkerk, ruim en riant 85

Kengetallen in landelijk perspectief 90

De overige jaren tachtig. Er viel nog veel te verstouwen 91

De jaren negentig 96

Leenvergoeding wordt leenrechtvergoeding en dat loopt in de papieren 100

De restauratie wordt afgemaakt en de inrichting wordt vernieuwd 102

De vijf kernfuncties van de basisbibliotheek 104

Op naar de millenniumwende 105

De nieuwe eeuw 106

GorsseL, Lochem, Warnsveld en Zutphen fuseren: Graafschap bibliotheken 109

IFLA/UNESCO manifest over de openbare bibliotheek in 1994 112

De Bibliotheek en Biblioservice Gelderland gaan samen door, maar wel anders 112

De Bibliotheek in het cultuurcluster Broederenklooster? 114

Protest van inwoners van Zutphen tegen een mogelijk verdwijnen van de Bibliotheek	115
Het Broederenklooster komt er toch niet	121
Broederenklooster passé. Hoe verder?	122
Graafschap bibliotheken anno nu	129
Over geleend lezen	129
Wat de Bibliotheek daarnaast - en vooral ook - nog te bieden heeft	130
Nummer 18 in de Top 20	132
Overzicht van directeuren, rayonchefs/rayondirecteuren	133
Geen samenvatting, wel drie observaties	135
Wat is opgevallen	135
De bibliotheek in cijfers, de eerste jaren	136
Literatuurlijst	143
Geraadpleegde archieven	144
Geraadpleegde bladen	144
Geraadpleegde websites	144
Noten	145
Met dank aan	156
Colofon	156

De titel 'Wee den mensch, die maar één boek leest' is een vertaling van 'Timeo Hominem, Unius Libri' toegeschreven aan Thomas van Aquino. Hij doelde erop dat lezers ieder onderwerp van alle kanten moeten bestuderen. Voor leeszaal en bibliotheken houdt dit in dat zij over elk onderwerp zo veel mogelijk lectuur moeten aanbieden.

Een bibliotheek in een kerk

Mijn eerste bezoek aan de Openbare Bibliotheek van Zutphen staat me nog helder voor de geest. Tien jaar geleden was dat, toen ik nog maar net in Zutphen woonde. Mij was al verteld dat de Bibliotheek er niet een was van dertien in een dozijn en ik was desondanks sprakeloos. Wat een fraaie bibliotheek. In een kerk, jawel. Met gewelfschilderingen en al. Groots, vond ik het en toch ook van de menselijke maat.

De kerk, de Bibliotheek dus, staat letterlijk open voor iedereen en het is er iedere dag weer (behalve op zondagen, het kan verkeren) een komen en gaan van bezoekers. Gemiddeld 600 per dag. Die komen er om boeken te lenen, uiteraard, maar daar blijft het niet bij. Zeker niet. Ze komen er ook om er in alle rust te lezen en te studeren. Men volgt er bijvoorbeeld lessen om mediavaardig te worden, en lessen specifiek over DigiD. Er worden lessen in de Nederlandse taal gegeven aan ongeletterden, laaggeletterden en asielzoekers. Boekenclubs houden er hun boekbesprekingen, scholieren maken er hun huiswerk of bereiden er een les voor.

De Bibliotheek bevindt zich sinds 1983 in de Broederkerk, nadat die grondig was gerenoveerd en voor haar nieuwe functie geschikt was gemaakt. Ook daarna is de kerk nog verschillende malen onder handen

genomen, voor het laatst in 2017. Wat toen al fraai was, liet men zoals het was. Wat nog kon worden verbeterd, werd aangepakt.

Wie de kerk binnenkomt, wordt onmiddellijk getroffen door de prachtige gewelfschilderingen met afbeeldingen van voornamelijk heiligen. Een uitzondering daarop vormt de afbeelding die herinnert aan de geboorte van prinses Beatrix; een grap van een restaurator die in 1938, toen hij werkte aan het gewelf, de bewuste afbeelding toevoegde aan wat er al was. Een andere blikvanger is de cursusruimte in het midden van het gebouw, daar waar vroeger het kerkvolk zijn plaats kende. De buitenwand is bekleed met een teken dat verwijst naar de eerste gebruikers van de kerk, de Dominicanen, maar tegelijk ook naar het wapen en de vlag van Zutphen. De cursusruimte is bedoeld voor groepslessen, trainingen en begeleiding en als ze daarvoor niet in gebruik is, nestelen individuele bezoekers zich er graag. Om er te lezen of te studeren. Bovenop de cursusruimte bevindt zich een soort van dakterras. Met luie stoelen om lekker in te lezen. Je komt er via een brede trap, die als aardigheid heeft dat hij ook kan dienen als tribune. Voor als de ruimte ervóór als podium wordt gebruikt, door een schrijver, bijvoorbeeld, of door een muzikant. En dan zijn er uiteraard de boeken. Ook films,

Het Broederskerk anno 1983

‘Werken bij de Bibliotheek was meer dan zo maar een baan hebben. Je was er ook meer tijd mee bezig dan de formele werkuren. Op een vrije dag met elkaar overleggen over bibliotheekse zaken was niet ongebruikelijk. Dan werd het dagelijkse werk er niet door geschaad. Als het even kon, trof men elkaar dan in de fraaie binnentuin.’

maar vooral boeken. Ze staan in kasten, die op de begane grond worden afgewisseld met leesplekken en op de entresol met studie- en werkplekken. Daar wordt gelezen en gestudeerd, zoals ook aan de leestafel die eveneens op de entresol te vinden is. En voor wie even genoeg heeft van het lezen en leren, is er koffie en thee, op de plek van het voormalige koor. Daar zijn ook de kranten en tijdschriften te vinden. De Bibliotheek is een plaats waar lees- en leergierigen zich thuisvoelen. En hoe!

Lezen, leren en lenen

Dit boek gaat over lezen en leren en lenen, over de verschillende soorten bibliotheken die ons land kent en gekend heeft. Het gaat echter vooral over de Openbare Bibliotheek Zutphen.

Eerst wordt in hoofdstuk 2 beschreven hoe het gelopen is met de leescultuur, van het ontstaan van het schrift tot aan de stand van nu. In hoofdstuk 3 wordt de focus gericht op Zutphen en wordt de vraag gesteld in hoeverre dat wat in hoofdstuk 2 breed is beschreven, zich ook in Zutphen heeft voorgedaan. Daarna staat in hoofdstuk 4 de Bibliotheek centraal. Haar reilen en zeilen wordt beschreven vanaf het oprichtingsjaar 1908. Hoofdstuk 5 geeft een indruk van hoe de Bibliotheek vandaag de dag opereert en functioneert. Maatschappelijk educatief, zoals zij dat zelf typeert. In hoofdstuk 6 gaat de auteur van het boek in op een aantal zaken die hem zijn opgevallen al werkend aan deze historie van de Bibliotheek, de Zutphense.

De openbare leeszalen en de openbare bibliotheken worden niet overal en niet door iedereen op dezelfde manier aangeduid. Sommigen schrijven de naam volledig uit met verschillende hoofdletters, anderen gebruiken de afkortingen OLB of OB. In dit boek worden ze meestal eenvoudig 'de bibliotheek' genoemd met de vestigingsplaats erachter. Voor de Openbare Bibliotheek Zutphen geldt een uitzondering; die wordt vermeld als 'de Bibliotheek'. Behalve dan weer in de noten; daar wordt de Openbare Bibliotheek Zutphen aangeduid met OBZ.

Kleitabelt met Sumerisch spijkerschrift

Van de tijd van vertellen en doorvertellen tot de tijd van nu

Lezen, schrijven

De oorsprong van de bibliotheken ligt ver in het verleden. In de tijd dat het schrift ontstond. Daarvóór werden gebeurtenissen mondeling doorgegeven, werden verhalen verteld en doorverteld. Als er al in die tijd iets werd vastgelegd, ging het om tekeningen en tekens. Een eerste vorm van schrift ontstond met het spijkerschrift - tussen 3300 en 2900 v.Chr. - en, ongeveer in dezelfde tijd, met de hiërogliefen. Voor de vastlegging daarvan werden kleitabletten, stenen, zijderollen, palmbladen en papyrusrollen gebruikt; vanaf de tweede eeuw kwam daar perkament bij en ontstond het boek in de vorm die het nu nog heeft.¹

Lezen en schrijven werden van essentieel belang toen de economie en de politiek bovenlokaal werden. Er moest op afstand gecommuniceerd kunnen worden. Er werden overeenkomsten gesloten die moesten worden vastgelegd. Vanuit die situatie ging het snel, dat wil zeggen met het schrift. Dat was tot de late middeleeuwen vooral een zaak van kloosters en kloosterlingen. Kloosters hadden hun scriptoria en hun librijen. Thomas a Kempis zei daarover in de vijftiende eeuw: 'Een klooster zonder

bibliotheek is als een tafel zonder voedsel, een fontein zonder water, een tuin zonder bloemen, een beurs zonder geld'.²

De monastieke schriftcultuur had zijn hoogtepunt van de achtste tot de twaalfde eeuw. Kloosterlingen schreven en kopieerden teksten voor (eigen) religieus gebruik, maar verleenden ook 'schrijfdiensten' aan derden. Voor henzelf ging het daarbij uiteraard om religieuze boeken als psalters, brevieren en getijdenboeken, waarvan ze trouwens ook versies maakten voor lekendevotie, vaak met grote aantallen miniaturen en andere verluchtingen. Een fraai voorbeeld van een getijdenboek is dat van Maria van Gelre, dat rond 1415 vervaardigd werd door een klooster nabij Arnhem.³ Bij schrijfp opdrachten ging het naast religieuze teksten ook, veel, om teksten over wereldse zaken. Het duurde tot het einde van de twaalfde eeuw voordat ook niet-kloosterlingen leerden lezen en schrijven. Dat waren vooral leden van de hogere (politieke) elite, maar zeker ook handelaars die hun werkterrein hadden uitgebreid. Van niet te onderschatten belang was verder de opkomst in de zestiende eeuw van het

protestantisme. De protestantse predikanten - mannen van het woord - wilden dat iedereen die tot hun kerk behoorde, de teksten van de bijbel zelf kon lezen en zij deden er alles aan om dat doel te bereiken. Dat men ook kon schrijven, vonden de protestanten minder belangrijk. Lezen, daar ging het om. Katholieke geestelijken hadden niets met het idee dat het volk moest kunnen lezen, laat staan schrijven. Integendeel. Zij wilden vasthouden aan de praktijk waarbij belangwekkende teksten - teksten die zij als zodanig kwalificeerden - werden voorgelezen.

Een laatste slag werd geslagen in de achttiende eeuw. In deze eeuw van de verlichting stond de rede centraal en de individuele ontwikkeling voorop en leerden steeds meer burgers lezen en schrijven. Die ontwikkeling ging door in de negentiende eeuw en aan het eind daarvan kon een flink deel van de Nederlandse bevolking lezen. De geletterde voorlezer was echt overbodig geworden.

Vandaag de dag kan het overgrote deel van de Nederlandse bevolking lezen en schrijven. Dat neemt niet weg dat ons land ook nu nog analfabeten of ongeletterden kent ofwel personen die nooit hebben leren lezen en schrijven. Dat zijn er 250.000. Naast de analfabeten zijn er 2,5 miljoen zogeheten functioneel analfabeten of laaggeletterden. Dat zijn personen die wél kunnen lezen en schrijven, maar niet op een niveau dat ze er goed mee kunnen functioneren, met alle gevolgen van dien. Van de laaggeletterden zijn er 1,8 miljoen in de leeftijdscategorie tussen 16 en 65 jaar; daarvan is de helft van Nederlandse afkomst.⁴ Dit aantal breidt nog steeds uit.

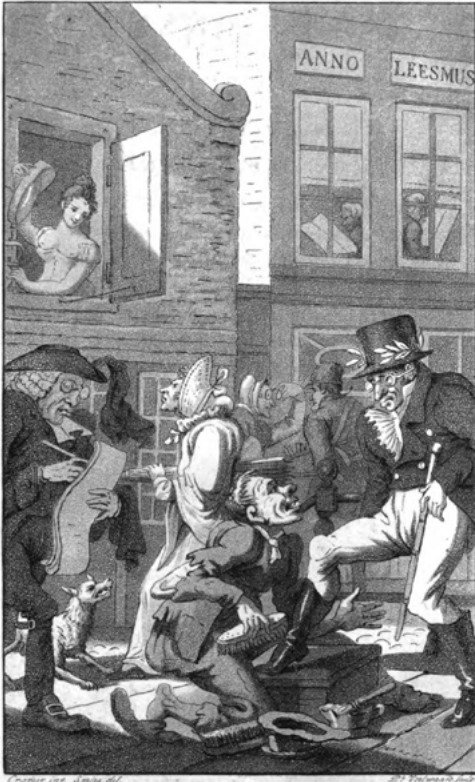
Bibliotheken, private en publieke

Zoals al gezegd, ging het bij de eerste bibliotheken, in het derde millennium v.Chr., om tekstdragers van een wel erg onhandig formaat. In uiterlijk stonden deze bibliotheken dan ook ver af van die zoals wij ze nu kennen. Dat veranderde vanaf de tweede eeuw met de bibliotheken met perkamenten boekbanden.

In eerste instantie waren dat stedelijke en tempelbibliotheken, maar al snel legden ook welgestelde en geleerde burgers hun eigen bibliotheken aan, vaak met gespecialiseerde boeken.

Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden er, bijvoorbeeld in Italië, Frankrijk en Engeland, universiteitsbibliotheken. Deze waren in het begin alleen voor docenten bedoeld. Studenten moesten er zelf maar voor zorgen dat zij aan het goede boekenmateriaal kwamen. Voor verplichte literatuur gold een uitzondering; die werd vaak door lagere docenten van de universiteit aan de studenten gedictieerd. Daarnaast bestond er een soort handel in kopieën. Rijke studenten lieten het studiemateriaal dat zij nodig hadden overschrijven door professionele scriptoria en daar profiteerden hun collega-studenten van mee. Studenten theologie hadden het stukken eenvoudiger, omdat die gebruik mochten maken van het boekenbezit van de kloosters, die zo nodig zelfs kopieën van leermateriaal voor hen verzorgden.

Vanaf de veertiende eeuw stelde een aantal kloosters delen van zijn boekenbezit ook open voor andere studenten; sommige kloosters droegen zelfs hun boeken (of een deel ervan) over aan universiteitsbibliotheken. Tijdens de reformatie, vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, gebeurde dat noodgedwongen; kloosters werden toen verplicht gesloten en vaak kwam hun boekenbezit dan in bezit van de universiteitsbibliotheken of vormde de basis voor stedelijke bibliotheken. Het laatste gebeurde onder andere in Zutphen. Ons land kreeg zijn universiteitsbibliotheken vanaf het einde van de zestiende eeuw. Leiden had in 1587 de primeur, zoals zij ook de eerste stad was met een universiteit (1575). Het boekenbezit van de universiteitsbibliotheken was in eerste instantie nogal pover. Daarin kwam pas eind negentiende eeuw verandering, in lijn met de verdere ontwikkeling van het wetenschappelijk onderwijs.⁵

'Snaakse vergadering' op straat en rust in het Leesmuseum (1822), prent van Daniël Veelwaard (1766-1851)

De eerste boekwinkels dateren van de zeventiende en achttiende eeuw en werden meestal gerund in de combinatie uitgever/boekverkoper. Daarnaast ontstonden er mogelijkheden om boeken te lenen. Voor de middenklasse kon dat vanaf circa 1800 bij de zogeheten leesgezelschappen en ruim vijftig jaar later voor het betere publiek (de klasse onder de middenklasse) bij de zogeheten leesmusea. En dan waren er ook nog verschillende categorieën uitleenbibliotheken-voor-iedereen. Daarbij ging het met name om de niet-commerciële volksbibliotheken zoals die van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (ook wel aangeduid als 't Nut), Ons Huis, kerken en zondagsscholen.

Het was voor middenstanders niet ongebruikelijk dat zij een uitleenbibliotheek

bestierden naast hun eigenlijke handel, als nevenactiviteit. Boekverkopers, bijvoorbeeld, leenden vaak ook boeken uit. Maar ook winkeliers waarvoor dat niet zo voor de hand lag, deden dat. Melkwinkeliers, handelaars in boter, bakkers, schoenmakers en drogisten zijn daar voorbeelden van. Naast de waar waar het hen eigenlijk om ging, hadden ze ook een voorraad boeken om uit te lenen. De categorieën boeken die zij uitleenden, waren afgestemd op de wensen van hun klanten. Hun collecties hadden daardoor zo elk een eigen karakter en ze weken duidelijk ook af van die van de volksbibliotheken die zich vooral op de werkende klasse richtten. Lezers waren vaak lid van zowel een winkelbibliotheek als van een volksbibliotheek. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden nog de rooms-katholieke en de protestants-christelijke bibliotheken en eind negentiende/begin twintigste eeuw de openbare.

Een bijzondere categorie vormden de nationale bibliotheken. Dat waren zogenaamde bewaarbibliotheken, die tot taak hadden (en nog steeds hebben) om de boekenproductie door de jaren heen van hun landen bij te houden en overzichtelijk te maken. De meeste van deze bibliotheken werden speciaal voor dit doel opgericht en hebben vanaf hun oprichting eigen collecties opgebouwd. Als basis dienden vaak al bestaande boekenverzamelingen, bijvoorbeeld die van vorsten en andere vooraanstaande personen of van universiteiten. Zo kende de Franse nationale bibliotheek (opgericht in 1368) als basis de privécollectie van koning Karel V, de Deense (opgericht in 1648) die van koning Frederik III, de Spaanse (opgericht in 1711) die van koning Filips V en de Italiaanse die van de familie de' Medici. De nationale bibliotheken in Noorwegen en IJsland zijn voortgekomen uit universiteitsbibliotheken.⁶ De nationale bibliotheek van Nederland is de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag, die is opgericht in 1798 en haar huidige naam draagt sedert 1806 (toen Lodewijk Napoleon koning van Holland was).

De basis werd gevormd door de collectie boeken en handschriften van de naar Engeland uitgeweken stadhouder Willem V.⁷

De boekenindustrie

Met de toename van het aantal mensen dat kon lezen, nam ook de vraag toe naar andere boeken dan die in de kloosters geproduceerd werden. Er ontstonden boekenbedrijven die drukker, uitgever en boekverkoper tegelijk waren en de gehele productie van een boek verzorgden. Zij kochten de tekst van de auteur (inclusief dat wat wij tegenwoordig auteursrecht noemen), verzorgden het boekontwerp en het zetwerk, lieten het werk drukken en binden. De verkoop vond plaats in de eigen winkels, maar ook in zelfstandige boekwinkels die zich al snel in het hele land hadden gevestigd. Een belangrijk aandeel in de verkoop hadden de verkopers/colporteurs die bij de uitgevers in dienst waren; zij verkochten de boeken huis aan huis en stonden op markten en beurzen.

De productie van de boeken maakte grote vorderingen. De druktechnieken die Johannes Gutenberg en Laurens Janszoon Coster in de vijftiende eeuw hadden doorontwikkeld, werden verder verbeterd en ook de kwaliteit van het papier ging met stappen vooruit. De prijs van boeken kon erdoor dalen. Dat laatste neemt niet weg dat het voor boekwinkels niet eenvoudig was om klanten te trekken en dat gold zeker als het om de 'gewone man' ging. Die kocht zijn boeken bij alternatieve leveranciers, zoals bij schooldirecteuren als het om schoolboeken ging. Ook postbodes fungeerden vaak als boekenleverancier; zij bezorgden toch al betaald de post en spullen aan huis en konden de boeken daardoor goedkoop, gratis eigenlijk, mee afleveren.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw splitsten boekenbedrijven zich op en specialiseerden zich. Uitgevers beperkten zich tot het uitgeven van boeken, drukkers tot het drukken en boekverkopers hielden het bij de verkoop. Johannes Allart bijvoorbeeld was al in

1812 uitsluitend uitgever.⁸ Er ontstonden ook nieuwe beroepen binnen het boekenvak. Zoals de intermediairs die zich een plek veroverden tussen de uitgevers en de boekwinkels. Zij combineerden bestellingen van boekwinkels en konden daardoor grotere bestellingen bij de uitgeverijen plaatsen tegen voordeliger voorwaarden. Nieuw ook waren in de jaren zestig van de negentiende eeuw de handelaars die tegen bodemprijzen restanten bij uitgevers inkochten, die ze vervolgens tegen spotprijzen aan de man brachten. Het fenomeen ramsj is toen ontstaan. Tot slot verscheen de boekhandelaar-antiquaar, zoals Pieter van Damme, Koenraad Fuhri, Arie Kruseman en Frederik Muller. De laatste wordt beschouwd als de grondlegger van het wetenschappelijk antiquariaat.⁹

Boekdrukkunst in de 15e eeuw

De voor de tweede helft van de negentiende eeuw typerende verdergaande industrialisatie, rationalisatie, commercialisering en alfabetisering brachten het boekenvak nog verder vooruit. Zo nam de drukcapaciteit enorm toe, van '150 à 200 vel per uur (eenzijdig bedrukt) naar 12.000 per uur (beide zijden bedrukt).'¹⁰ Het aantal boekwinkels groeide en het boekenvak professionaliseerde verder. Daarbij had onder andere de in 1815 opgerichte Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels (tegenwoordig: Koninklijke Vereniging van het boekenvak) een vooraanstaande rol gespeeld. Zij richtte onder andere in 1871 het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel op (dat later Centraal Boekhuis ging heten en tegenwoordig bekend staat als CB). Daardoor verbeterde de distributie en de intermediairs werden erdoor uitgeschakeld.¹¹ Om lezers te verleiden om boeken te kopen, werden reclamecampagnes opgezet. Bij de nieuwe praktijk paste het dat uitgevers en boekverkopers hun gezamenlijke beroepsorganisatie opsplitsten. In 1880 ontstond de Nederlandse Uitgeversbond en in 1907 de Nederlandsche Debitantenbond (later de Nederlandse Boekverkopersbond). De keten werd steeds overzichtelijker.

In 1905 organiseerden ook de schrijvers zich, in de Vereniging van Letterkundigen die zich er op de eerste plaats voor inzette dat de rechten gerespecteerd werden die de 'Wet van 28 juni 1881 tot regeling van het auteursrecht' aan de schrijvers toekende. Over die wet was trouwens veel te doen, door de tegenstrijdigheid die zij bevatte over het nadrukken. Dat werd voor Nederlandse werken in de wet nadrukkelijk verboden, maar voor buitenlandse werken niet. Sommige uitgevers grepen die kans en brachten niet-Nederlandse werken op de markt zonder ook maar iets te regelen met de schrijvers en/of hun uitgevers. Andere uitgevers - net als hun buitenlandse collega's en de schrijvers - vonden dat dat niet kon. Het was een kwestie van fatsoen en goed gedrag, vonden zij, als ook voor de buitenlandse werken de auteursrechten

werden gerespecteerd. In deze strijd werd door de voorstanders van vrije nadruk onder andere als argument aangevoerd dat ook schrijvers niet alles zelf bedacht hadden. 'Waar is de schrijver, die kan zeggen, dat zijn werk geheel de vrucht is van zijn geest, zonder dat hij aan zijne voorgangers denkbeelden heeft ontleend', vroeg uitgever J.C. Loman jr. zich af.¹² Een terecht argument? Nee, maar toch. Ons land kreeg door het nadrukken een slechte naam. Er werd gesproken van 'de roofstaat die ligt tussen Dollard en Schelde'.¹³

Het lezerspubliek bleef groeien, dankzij de toename van de bevolking en daarbinnen het aantal mensen dat kon lezen en schrijven. Mede door de invoering in 1901 van de leerplicht voor kinderen van zes tot twaalf jaar zou deze tendens doorzetten. Men kreeg ook meer leestijd dankzij de verkorte werkweek en de introductie van de gasverlichting. Het werd steeds makkelijker om aan boeken te komen, door de stijging van de lonen, maar ook door het bestaan van leesgezelschappen, Nutsbibliotheken, winkelbibliotheken, commerciële leesbibliotheken, gespecialiseerde bibliotheken en enige min of meer openbare bibliotheken. Allemaal droegen ze bij aan een verdere popularisering van het lezen. En dan was er ook nog in 1869 de afschaffing van het zogeheten dagbladzegel (een vorm van belasting op dagbladen), waardoor kranten makkelijker bereikbaar werden voor de minder-draagkrachtige lezers. Met name deze groep lezers was verder zeer gebaat bij de oprichting van de Wereldbibliotheek: Maatschappij voor goede en goedkope lectuur in 1905. Er bleef overigens nog een grote groep die niet deelnam aan de leescultuur door te lage opleiding, geloof, sekse, inkomen en woonplaats.

De openbare leeszaal en bibliotheek

Vanaf het eind van de negentiende eeuw kreeg ons land openbare leeszalen, waar iedereen terecht kon en die bedoeld waren als rustig alternatief voor wie in de eigen woonomgeving, door ellendige huisvesting, maar moeilijk

ongestoord kon lezen.¹⁴ De leeszalen veranderden in uitleenbibliotheken-met-leeszaal (of op z'n minst met leestafel).

Over waar zich in ons land de eerste openbare uitleenbibliotheek vestigde, wordt verschillend gedacht. Dordrecht en Utrecht worden genoemd. In beide steden zijn in de jaren negentig van de negentiende eeuw bibliotheken opgericht, allebei met Engeland en de Verenigde Staten als voorbeeld.¹⁵ Naast de bestaande bibliotheken (van besloten klooster- tot idem privébibliotheken, van semi-openbare leesmusea tot idem leesgezelschappen, van commerciële bibliotheken tot volksbibliotheken van maatschappelijke instellingen) namen de openbare leeszalen en bibliotheken een unieke plaats in. Uniek was dat zij in principe alle lectuur aanboden. Daarnaast waren zij er niet alleen voor specifieke klassen of voor een specifieke zuil, maar voor iedereen, 'ongeacht religie, levensbeschouwing en ontwikkelingsniveau'.¹⁶ Ze zouden uiteindelijk veel van hun voorgangers overbodig maken.

In de loop van de jaren kreeg elke zich respecterende gemeente een openbare bibliotheek, inclusief leeszaal. Op wat er kon worden geleend of ter plekke kon worden gelezen, was nogal eens kritiek. Een van de critici was Mr. P.J. Gerbrandy, in de Tweede Wereldoorlog minister-president van de Nederlandse regering in Londen. Gerbrandy was in 1917 bestuurslid van de bibliotheek van Sneek en maakte toen bezwaar tegen het uitlenen van 'de moderne psychologische roman, waarvan de inhoud altijd neerkomt op schending van huwelijkstrouw'. Hij sprak van 'decadente literatuur' met 'een funeste invloed', die niet paste binnen het bibliotheekbestand.¹⁷ Van een ander kaliber was de kritiek van de commerciële leesbibliotheken. Die zagen de openbare bibliotheken toch al als een bedreiging en dat werd erger toen die naast 'lectuur van een algemeen ontwikkelend en onderrichtend karakter' ook 'romans voor bredere lezerskring' aanboden.¹⁸ De openbare bibliotheken kwamen

Catalogus van de Bibliotheek van 1926

daardoor - gesubsidieerd en wel - op het terrein dat de commerciële tot het hunne rekenden.

De openbare leeszalen en bibliotheken bestonden naast de religieuze van met name rooms-katholieke en protestants-christelijke achtergrond. Er ontstonden overkoepelende organisaties, in 1908 de Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken, in 1916 de Bond van R.K. Leeszalen en Boekerijen.¹⁹ Veel later, in 1968, ontstond nog het Christelijk Lectorium Centrum.²⁰

De leeszalen was in hun begintijd vooral een stedelijk verschijnsel, maar al snel drong zich de vraag op of er ook niet voor bewoners van de buitengebieden leesvoorzieningen moesten komen.²¹ De vraag stellen was haar beantwoorden. Natuurlijk moest dat, maar of nu ieder dorp ook echt zijn eigen bibliotheek moest krijgen? Het lag meer voor de hand dat de bibliotheken in de steden ook de hen omringende dorpen en buurtschappen

zouden gaan bedienen. Zowel de openbare bibliotheken als 't Nut namen de handschoen op. Zij richtten in de buitengebieden zogeheten correspondentschappen op (ieder met een beheerder, meestal een onderwijzer van de lokale school), waar boeken geleend konden worden. De opzet verschilde per dorp of buurtschap. In sommige kwamen correspondentschappen met een fysiek aanwezige boekenvoorraad, die periodiek werd verwisseld en waaruit ter plekke kon worden gekozen. In andere moesten de te lenen boeken gekozen worden uit de catalogus van de moeder-bibliotheek, die de boeken naar het correspondentschap zond. In de loop van de tijd raakten ook de provincies bij de correspondentschappen betrokken, eerst vooral als coördinerende en uitvoerende instantie en daarna ook als subsidiënt. De uitvoerende taken werden vanaf 1915 overgenomen door de Provinciale Bonden van Openbare Leeszalen en Bibliotheken, met Friesland als koploper. Boekzendingen naar de buitengebieden werden van 1907 tot 1967 ook verzorgd door de Centrale Vereniging voor Reizende

Bibliotheken. Die beschikte bovendien over zogeheten biblio(theek)bussen, waarmee zij de buitengebieden bediende, maar ook bijvoorbeeld stadse zorginstellingen.

De openbare bibliotheken hadden niets op met financiële ondersteuning door weldoeners. Zij vreesden in die situatie voor hun onafhankelijkheid. Wat hen betreft was financiering vanuit publieke middelen een basisvoorwaarde. Dat werd begrepen door de gemeenten. Over het algemeen waren zij het die, al vanaf het begin, de binnen hun gemeentegrenzen gevestigde openbare leeszalen en bibliotheken financieel ondersteunden. Vanaf 1907 verstrekte ook het Rijk enige subsidies, maar een substantiële en structurele rijkssubsidie was dat nog niet. Passend binnen de verzuilde verhoudingen van die tijd ontstond op hoog politiek niveau een discussie over het bestaansrecht van openbare leeszalen. 'Katholieken en antirevolutionairen zijn sterk tegen de idee van een openbare leeszaal gekant. De christen-historischen zijn minder gedeceerd in hun afwijzing, terwijl de

Koninklijke Bibliotheek 1934

liberalen, de vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten sterk vóór zijn.²² De tegenstanders wilden met name voorkomen dat de gelovigen de verkeerde boeken zouden lezen, omdat in de openbare bibliotheken 'alles ligt, rijp, groen en gift en lang niet iedereen in staat is 't gelezene juist te begrijpen en te vatten.'²³ Ook over de vraag of het Rijk de openbare leesalen zou moeten subsidiëren, verschilden de meningen. Pas vanaf 1921 ging het Rijk structureel subsidies verstrekken, zowel voor de openbare, de rooms-katholieke als de protestants-christelijke leesalen (Rijkssubsidievoorwaarden 1921). Subsidieering door het Rijk is overigens nagenoeg altijd gekoppeld geweest aan gemeentelijke ondersteuning: 'rijkssubsidie wordt alleen verstrekt bovenop een gemeentelijke subsidie.'²⁴ De provincie speelt als subsidiënt van bibliotheken pas sedert de jaren vijftig/zestig een rol. Van de subsidiegevers waren het bijna altijd de gemeenten die het diepst in de buidel tastten. Van het totaal aan subsidies namen zij doorgaans zo'n 80 tot 85 procent voor hun rekening. Ook nu nog zijn de gemeenten de belangrijkste financiers.

Hoewel ze allemaal afhankelijk waren van subsidies, waren de bibliotheken autonoom. In die positie bouwden zij boekencollecties op die naast de algemeen gangbare ook gespecialiseerde boeken bevatten. Iedere bibliotheek vertoonde daardoor 'een eigen karakter, een eigen stijl en een eigen sfeer'²⁵. Bij de invoering van de Rijkssubsidievoorwaarden kreeg de Centrale Vereniging van Openbare Leesalen en Bibliotheken een toezichthoudende taak (ook ten aanzien van de confessionele bibliotheken), waartoe de Commissie van Toezicht werd ingesteld. De openbare bibliotheken werken vandaag de dag op vele terreinen nauw samen met de Koninklijke Bibliotheek. Die heeft als een van de doelstellingen om te fungeren als kenniscentrum voor wetenschappelijke informatievoorziening en verricht als zodanig tal van ondersteunende activiteiten. Zij voert

op allerlei gebieden onderzoek uit en assisteert de openbare bibliotheken bij innovatie, digitalisering, kwaliteitszorg, collectiebeleid, enz.

De Koninklijke Bibliotheek en het depot van Nederlandse uitgaven

Zoals al gezegd (zie hoofdstuk 2.2) vervult de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag de functie van nationale bibliotheek van Nederland. De KB speelt een centrale rol bij het depot van Nederlandse uitgaven. Anders dan in ons land geldt in veel landen een wettelijk depot, dat inhoudt dat van elke uitgave die verschijnt verplicht een exemplaar (in sommige landen zelfs meerdere) wordt geleverd aan de nationale bibliotheek. Die bewaart de ontvangen uitgaven en neemt de informatie ervan op in een bestand dat geldt als nationale catalogus. Ons land kent geen wettelijk depot; in plaats daarvan geldt sinds 1974 een goed functionerend vrijwillig depot. Alle uitgeverijen deponeren in principe gratis van al hun uitgaven één exemplaar in het Depot van Nederlandse Publicaties dat is ondergebracht bij de KB. Het Depot kan beschouwd worden als een bewaarbibliotheek, maar de KB kent ook uitleenmogelijkheden. Voor studie en onderzoek is inzage van alle aanwezige uitgaven mogelijk in de leesalen van de KB.²⁶ Informatie over de werken die zich in het Depot van Nederlandse Publicaties bevinden, is beschikbaar via de catalogi van de KB en via Nederlandse Bibliografie Online/PiCarta (www.picarta.nl).

Voor de KB is een vooraanstaande rol weggelegd bij de collegiale samenwerking van de openbare bibliotheken, zowel onderling als met de wetenschappelijke (universiteits-) bibliotheken. Dankzij die samenwerking kunnen de leden van bibliotheken elk boek dat zij willen lezen ook werkelijk lenen, van streekroman tot wetenschappelijke lectuur. Er gelden wel uitzonderingen op deze regel. Sommige boeken zijn te kostbaar of te kwetsbaar om te worden uitgeleend. Vaak kunnen deze boeken wel ter plekke worden ingezien, maar

zelfs dat is soms alleen bij grote uitzondering mogelijk. De catalogi van de KB geven over deze beschikbaarheid uitgebreide informatie.

Eerste wereldoorlog en het interbellum

Ondanks het feit dat Nederland neutraal was, is de Eerste Wereldoorlog niet ongemerkt aan ons land voorbijgegaan en dat geldt zeker ook voor de openbare bibliotheken. Het waren moeilijke tijden. De aankoop van buitenlandse literatuur werd een probleem en het internationale ruil- en leenverkeer stokte. Het werd allemaal wat minder, maar afgezien daarvan functioneerden de bibliotheken zoals gebruikelijk. Het politieke extremisme dat in Duitsland de kop opstak en waarvan ons land natuurlijk niet helemaal vrij bleef, raakte de bibliotheken niet of nauwelijks.²⁷

Aan de economische tegenspoed en de crisis van de jaren negentienhonderdtwintig en -dertig ontkwamen de bibliotheken uiteraard niet. In de subsidies werd gesnoeid met alle gevolgen van dien. Aanwas van nieuwe openbare bibliotheken ontbrak en in de steden was van nieuwe filialen geen sprake. De 'rijdende bibliotheken' ofwel de 'bibliobussen', die kleinere woongemeenschappen bedienden, konden met moeite voortbestaan. De bibliotheken stelden van alles in het werk om aan de financiële nood het hoofd te bieden; 'met het vragen van leesgeld per boek, contributieverhoging, de uitgave van leeszaalblaadjes met advertenties van de plaatselijke middenstand, het bezorgen van leesportefeuilles en de organisatie van bazars en tombola's probeerden zij er nog wat bij te verdienen.'²⁸ Een aantal bibliotheken richtte vriendenverenigingen op, waarvan de lidmaatschapsgelden werden gebruikt voor bijzondere aankopen.

Voor de leesmusea werkte de financiële malaise desastreuus uit; die hielden rond 1930 op te bestaan. Daar stond tegenover dat het de volksbibliotheken en de winkelbibliotheken juist voor de wind ging, ook al doordat de openbare

bibliotheken in aantal stokten. Dit aantal zou in de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog nagenoeg gelijk blijven; de katholieke, de protestants-christelijke en de openbare bibliotheken in ons land telden in 1940 drieëntachtig vestigingen, terwijl in 1923 alleen de openbare bibliotheken al zesenzeventig vestigingen hadden.²⁹ Opvallend is dat in deze periode het boekenbezit en het aantal uitleningen van de bibliotheken verdubbelden en dat het aantal bezoekers met twee derde toenam.³⁰

Tweede Wereldoorlog

De schermutselingen die zich vanaf 1939 in Europa voordeden werden algemeen nog als op zichzelf staande militaire conflicten gezien. In Nederland leefde bij velen nog het idee dat als die conflicten zouden toenemen, ons land net als bij de Eerste Wereldoorlog buiten schot zou blijven. Vanuit die houding verklaarde ons land zich, toen de Tweede Wereldoorlog in september 1939 uitbrak, opnieuw neutraal. Dat hielp niet. Op 10 mei 1940 viel Duitsland ons land binnen; op 15 mei capituleerde Nederland.

In de Tweede Wereldoorlog, waarin ons land dus wél partij was, hebben de openbare bibliotheken gewoon kunnen functioneren. Nou ja, min of meer gewoon, want de bezetting bracht het dagelijkse leven behoorlijk in de war en daar ontkwamen de bibliotheken uiteraard niet aan. Daarbij kwam nog dat de bezetter de speciale positie van de bibliotheken goed doorhad en het bibliotheekwezen daarom streng in de gaten hield én van speciale opdrachten voorzag. Zonder horten en stoten ging het niet.

Het aantal gebruikers en het aantal uitleningen namen aanzienlijk toe. In 1942 en 1943 werden twee tot drie keer zoveel boeken uitgeleend als in 1939, naar gezegd wordt, bij gebrek aan ander amusement in die jaren en doordat men met name de avonden meer dan daarvoor binnenshuis doorbracht.³¹ De bezetter schreef wel steeds meer regels voor, zoals over wie nog wel en wie niet meer boeken mochten lenen,

CENTRALE VEREENIGING VOOR OPENBARE LEESZALEN EN BIBLIOTHEKEN

SECRETARIS-PENNINGMEESTER

Dr. H. E. GREVE

'S-GRAVENHAGE

VAN BLANKENBURGSTRAAT 38

TELEFOON 333666

POSTGIRO 109966

'S-GRAVENHAGE, 4 September 1940.

Aan het Bestuur der

Openbare Leeszaal en Bibliotheek

te

Kutphen

Het Bestuur der C. V. brengt het volgende schrijven van den Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter Uwer kennis.

Van deze circulaire aan de leeszaalbesturen ontvangen de leeszaaldirecteurs(-trices) eveneens een exemplaar.

No. 3923 Afd. K. W.

'S-GRAVENHAGE, 28 Augustus 1940.

Aan het Bestuur van de Centrale Vereeniging
voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheeken
te 's-Gravenhage.

Ingevolge een aanschrijving van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied verzoek ik U er zorg voor te dragen, dat drukwerken van elke soort en in elke taal, die ten aanzien van het Deutsche volk, zijn Führer, de Nationaal-Socialistische Deutsche Arbeiderspartij, den Deutschen Staat, de Deutsche Regeering of de Deutsche weermacht een vijandige of afkeurende strekking hebben, onmiddellijk aan het leenverkeer worden onttrokken en in een groep afzonderlijk achter slot en grendel worden bewaard. Hiertoe behooren niet slechts politieke geschriften, doch ook tendentieuze romans, nouvelles, tijdschriften en plaatwerken. Gedacht wordt aan boeken als de volgende:

Althoff. Een trein vertrok.	X Keun. Nach Mitternacht. <i>Mer. van Meurik</i>
Borkenau. New german empire.	X Laatsman. Duitsche kerkstrijd.
von Brentano. Prozess ohne Richter.	X Langhoff. Moorsoldaten.
Bruckner. Die Rassen.	X Lennhoff. Last five hours of Austria.
den Doolaard. Oostenrijk 1935.	X Lewis. It can't happen here.
X Feuchtwangner. Geschwister Oppenheim.	van Loon. Our battle.
Fraenkel. German people versus Hitler.	Malraux. Temps du mépris.
X Frank. Reisespas.	Mann, E. 10.000.000 Kinder.
Cedye. Fallen bastions.	X Merz. Ein Mensch fällt aus Deutschland.
Glaeser. Letzter Zivilist.	Mowrer. Germany puts the clock back.
Golding. Mr. Emmanuel.	Olden. Hitler.
Graf. Der Abgrund.	X Rauschnig. Gespräche mit Hitler.
" . Anton Sittinger.	X " . Hitler m'a dit.
X Gunther. Inside Europe.	" . Revolution des Nihilismus.
" . High cost of Hitler.	X Roberts. House that Hitler built.
Haller. Ein Mann sucht seine Heimat.	Schwarzschild. Ende der Illusionen.
X Heiden. Adolf Hitler.	X Toller. Eine Jugend in Deutschland.
" . Gesch. des National-Sozialismus.	Vance. Escape.
" . Ein Mann gegen Europa.	X Waakzaamheid; serie.
Juhasz. Dit is gebeurd in Oostenrijk.	

Binnen vier weken moet mij een lijst van deze soort van boekenvorraden, bij de leeszaalen aanwezig, voor elke instelling afzonderlijk, voorgelegd worden. Deze lijst behoort in volgorde schrijver, titel, en plaats en jaar van verschijning te bevatten. Wanneer van

Brief van de Centrale Vereeniging over 'drukwerken'
die niet meer mochten worden uitgeleend

over welke boeken geen deel meer mochten uitmaken van de boekencollectie en welke daar juist in moesten worden opgenomen. Daarnaast kregen ook de openbare bibliotheken te maken met het mensonterende beleid van de bezetter ten aanzien van de Joodse bevolking. De Centrale Vereeniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken speelde hierbij een opvallende rol: 'Op verzoek van de Nederlandsche Overheid (CW: ofwel de bezetter) heeft de C.V. zich belast met de opvraging van gegevens omtrent bestuursleden en leden van het leeszaalpersoneel van Joodschen bloede', valt te lezen in het jaarverslag van de Centrale Vereeniging over 1940.³² Paul Schneiders schreef over dit onderwerp: 'Het Joodse personeel ging er 't eerst uit, daarna was het de beurt aan de boeken van Joodse auteurs en aan de Joodse lezers.'³³ Van de medewerkers in de bibliotheken in ons land waren er elf Joods en die werden allemaal ontslagen.³⁴ Vanaf 15 september 1941 waren de bibliotheken en leeszaalens sowieso verboden terrein voor Joden. Tenzij zij ingeschreven stonden bij een universiteit of hogeschool. In dat geval mochten ze boeken ter plekke bestuderen, maar wel op voorwaarde dat 'dit geschiedt in een voor hen bestemd afzonderlijk vertrek.'³⁵

Maar, zoals gezegd, rechtstreeks bemoeide de bezetter zich niet of nauwelijks met het dagelijkse reilen en zeilen van de bibliotheken; wel indirect. Dat had te maken met de Centrale Vereeniging (en dan vooral met haar inspecteur/ voorzitter en secretaris, de heren Molhuysen en Greve). Die raadde haar leden met klem aan zich vooral te houden aan de wensen en opdrachten van de bezetter. Een van de eerste opdrachten ging over het verwijderen van bepaalde literatuur, namelijk 'drukkerwerken van elke soort en in elke taal, die ten aanzien van het Deutsche volk, zijn Führer, de Nationaal-Socialistische Deutsche Arbeiderspartij, den Deutschen Staat, de Deutsche Regeering of de Deutsche weermacht een vijandige of afkeurende strekking hebben'. Er vielen tevens onder 'tendentieuze romans, novelles,

tijdschriften en plaatwerken'.³⁶ De Centrale Vereeniging trad ook hierbij op als een soort van intermediair. Zij adviseerde haar leden niet alleen met nadruk om deze literatuur uit de schappen te verwijderen, maar verspreidde ook met regelmaat de door de bezetter opgestelde overzichten van deze werken onder de bibliotheken en hield bij of de bibliotheken zich aan de wensen en opdrachten van de bezetter hielden.

De Centrale Vereeniging ging nog verder door te adviseren om bepaalde, formeel nog niet ongewenste boeken, die dat stempel echter wel eens zouden kunnen krijgen, bij voorbaat uit de collectie te verwijderen. De bibliotheken moesten vooral geen boeken in de collectie houden waaraan de bezetter aanstoot kon nemen. Van andere boeken, die de bezetter misschien zouden aanspreken, adviseerde de Centrale Vereeniging ze aan de collectie toe te voegen. Dit alles deed de Centrale Vereeniging trouwens niet vanuit Duitsgezindheid, maar vanuit de overtuiging dat meegaand gedrag tegenover de bezetter uiteindelijk voor de leesbeweging het beste zou uitwerken. Groot was de vrees dat als de bezetter problemen kreeg met de bibliotheken, de leiding wel eens in handen kon worden gegeven van de NSB en als iets moest worden voorkomen, dan dat wel. Vandaar de welwillende houding, vandaar de zelfcensuur.

Zelfcensuur was voor de bibliotheken overigens niet nieuw. Ook al vóór mei 1940 gebeurde dat, soms op eigen initiatief van bibliotheken, in andere gevallen op aanraden van de Centrale Vereeniging die erop wees dat de Rijkssubsidievoorwaarden wat de collectie betrof geen onbepaalde 'bewegingsvrijheid' toestonden en 'wering van bepaalde categorieën lectuur' verlangden. Om de leeszaalens en bibliotheken bij die taak te ondersteunen, werd in april 1940 door de Centrale Vereeniging de Commissie voor Consultatie ingesteld.³⁷

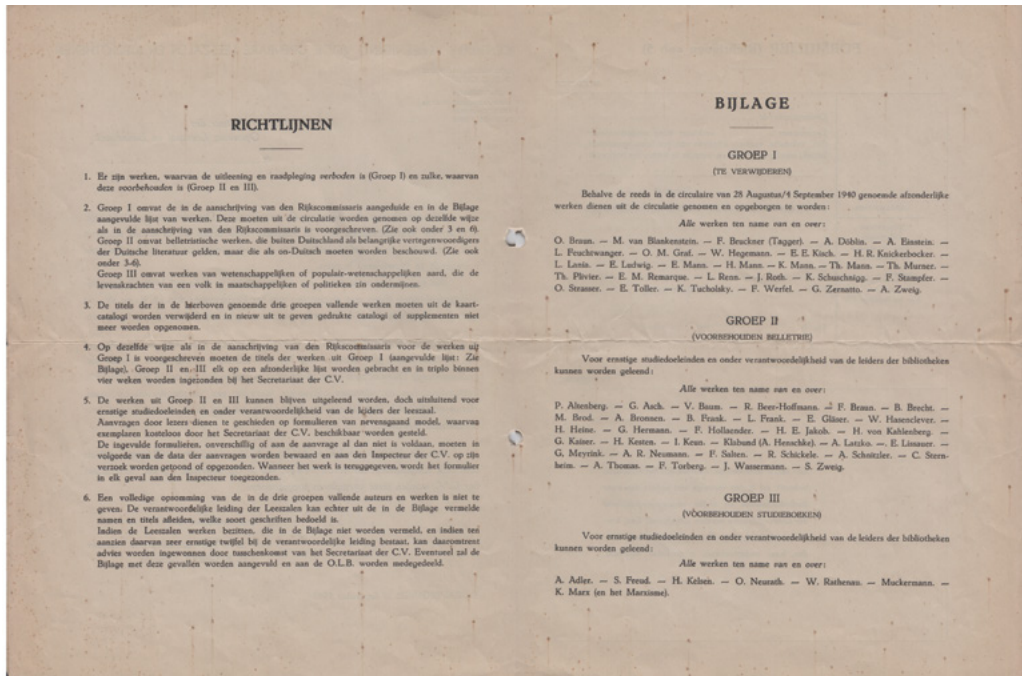

Het bordje Voor Joden verboden

Ook op andere terreinen was de Centrale Vereniging de bezetter ter wille. Zo organiseerde zij - op verzoek van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming - in 1941 de reizende tentoonstelling van het 'Nieuwe Duitsche Boek'. De bibliotheken werd gemeld dat het 'zeer gewenscht' was dat de besturen en directies deze tentoonstelling zouden bezoeken om zodoende 'kennis te nemen van hetgeen de laatste jaren in Duitschland op verschillend gebied, zoover dit door de O.L.B. bestreken wordt, verschenen is'.³⁸ Ook het besluit van de bezetter dat reclameborden voor de Esperantovereniging niet meer gewenst waren en verwijderd moesten worden (wat ook gold voor Esperantoboeken) werd prompt door de Centrale Vereniging aan de bibliotheken gemeld.³⁹

Toen de bordjes Voor Joden verboden in de bibliotheken moesten worden aangebracht, leverde dat heftige discussies op, die er in

behoorlijk wat gevallen toe leidden dat de bordjes niet geplaatst werden. De Centrale Vereniging wees erop, uiteraard, dat dat in strijd was met de regels. De bordjes brachten daarentegen aartsbisschop De Jong tot de gedachte dat de katholieke bibliotheken wellicht zouden moeten sluiten; 'dat gedoe met die bordjes is een uiting van principieel anti-semitisme. En daar mogen wij, en zeker onze R.K. Instellingen niet aan meedoen.' Van sluiting kwam het overigens niet, maar de bordjes werden niet geplaatst, in lijn met een schijnbaar door het episcopaat gegeven opdracht.⁴⁰ Sommige openbare bibliotheken plaatsten alternatieve bordjes met teksten als Alleen voor leden of Verboden voor niet-leden. Het hielp allemaal niet. Zowel het weigeren de voorgeschreven bordjes te plaatsen, als het plaatsen van de alternatieve bordjes, werden bestraft met vermindering of intrekking van met name gemeentelijke subsidies. Zelfs sluiting van de bibliotheek behoorde tot de mogelijkheden.

Richtlijnen voor te verwijderen boeken en zogeheten voorbehouden belletrie en studieboeken

Ging het de Duitse autoriteiten in eerste instantie schijnbaar alleen om het niet beschikbaar stellen voor lenen of lezen van bij titel genoemde boeken, al snel kwamen zij met formele richtlijnen over wat er met de bewuste boeken moest gebeuren. Op 21 september 1940 verspreidde de Centrale Vereeniging de richtlijnen daarover.⁴¹ Er werd onderscheid gemaakt tussen boeken die niet alleen van de schappen verwijderd moesten worden, maar echt weg moesten uit de bibliotheek en boeken die moesten worden opgeslagen, 'afzonderlijk achter slot en grendel'. Dat laatste betekende in de praktijk dat de boeken werden bewaard in een gesloten kast, die al snel de bijnaam gifkast kreeg. Boeken uit de gifkast mochten alleen nog maar worden uitgeleend 'voor ernstige studiedoeleinden'. Wie zo'n opgeslagen boek wilde lenen, moest wel even slikken. Er moesten niet alleen allerlei formulieren worden ingevuld, maar de verstrekte gegevens werden

ook nog eens centraal gemeld, via de inspecteur van de Centrale Vereeniging.⁴² Daar was geen ontkomen aan.

De Richtlijnen gingen vergezeld van een bijlage met voorbeelden van boeken waarop zij betrekking hadden. Deze bijlage was niet uitputtend, maar gaf 'de verantwoordelijke leiding der Leeszalen' de mogelijkheid om zich een indruk te vormen 'welke soort geschriften bedoeld is'. Wie desalniettemin nog vragen had, kon die voorleggen via de Centrale Vereeniging.⁴³ In de loop van de tijd werden de categorieën ongewenste boeken en tijdschriften uitgebreid; zo werd vanaf mei 1942 'alle literatuur betreffende thans nog levende vorstelijke personen van het Huis Oranje-Nassau' geheel ongewenst verklaard en vanaf februari 1943 (vertalingen van) boeken van Amerikaanse en Engelse auteurs.⁴⁴ Vanaf december 1943 werden (muziek)werken van Joodse componisten in

de ban gedaan en vanaf april 1944 ook nog bolsjewistische literatuur.⁴⁵ Er ontstond ruimte op de schappen.

De opdrachten aan de bibliotheken om boeken en geschriften uit de schappen te verwijderen, waren niet alleen dwingend, zij lieten ook geen ruimte om er niet aan te voldoen. De verantwoordelijkheid werd niet bij de bibliotheken gelaten, nee, iedere bibliotheek moest van alle verwijderde werken opgave doen aan de Centrale Vereeniging. En de bibliotheken en leeszalen die de bewuste boeken niet in hun collectie hadden, moesten dát melden.⁴⁶ De bibliotheken konden geen kant uit.

Per 1 januari 1943 - toen door alle acties de ongewenste en verboden boeken en geschriften wel uit de schappen verwijderd waren - werd een extra controlesysteem geïntroduceerd; van de bibliotheken en leeszalen werd verlangd dat zij per kwartaal opgave deden van hun aanwinsten.⁴⁷ Ook het organiseren van een tentoonstelling of van een lezing ging niet meer zo maar; ook hiervoor moest men vooraf te biecht bij de instanties, via de Centrale Vereeniging uiteraard.⁴⁸

De bibliotheken ontvingen ook aanbevelingen om bepaalde boeken en tijdschriften juist wél in hun collecties op te nemen. Voor de aanschaf daarvan werden zelfs extra subsidies verstrekt. De aanbevolen tijdschriften verschilden nogal van elkaar. Uiteraard behoorden politieke en propagandistische tijdschriften tot de selectie, maar die werden opvallend weinig door de bibliotheken gekozen. Men beperkte zich over het algemeen tot tijdschriften over meer algemene onderwerpen als techniek, bouwkunde, natuur en kunst.⁴⁹ Bij de volgzame opstelling door de Centrale Vereeniging kunnen vraagtekens geplaatst worden en dat is dan ook gebeurd. Was zij niet te meegaand en werd, bijvoorbeeld, met het verwijderen van boeken en geschriften niet het eigen principe van een zo breed mogelijke beschikbaarheid van lectuur geweld aangedaan?

Al tijdens de bezetting kwam de kritiek naar boven, zowel op het meewerken aan de censuur als op het beleid ten opzichte van de Joden. Zo verweet Mary Pit het bestuur 'gebrek aan eergevoel' en zij stapte uit het bestuur van de Centrale Vereeniging.⁵⁰ Verenigingslid mevrouw G.H.A. Krans uit Groningen vroeg zich openlijk af of het niet beter zou zijn 'de Vereeniging tijdelijk te ontbinden dan op onwaardige wijze voort te gaan?'⁵¹

Ook na de bezetting vielen kritische geluiden te horen. Van de reacties was die van ene O. Noordenbos wel de meest kritische. Hij reageerde op een publicatie in het blad *Bibliotheekleven* van de Centrale Vereeniging, waarin dat wat de bibliotheken tijdens de oorlog hadden doorstaan, werd beschreven met: 'hier en daar door politieke bemoeizucht geplaagd of met pogingen tot verleiding lastig gevallen'. Noordenbos schreef: 'Men wrijft zich de ogen uit. Wordt van redactiewege zoo geoordeeld over het verminken van ons boekenbezit door verwijdering van boeken van Joodsche schrijvers en Duitsche emigranten, over de verwijdering van socialistische, communistische, maçonnieke, Engelsche, Amerikaansche literatuur en nog veel meer, over het terugbrengen van het boekenbezit tot een rest waaruit al het levende, voor onze tijd belangrijke was weggenomen en dat aangevuld mocht worden met al wat wij onwaar, onwaarachtig, achterlijk, barbaarsch en vrije menschen onwaardig vinden.'⁵² G.A. van Riemsdijk oordeelt in zijn *Geschiedenis van de Openbare bibliotheek in Nederland* een stuk gematigder, hoewel ook kritisch: 'De geschiedenis van de bezettingstijd heeft laten zien dat de leiding van de C.V. capituleerde nog voor de vijand het signaal tot de aanval had gegeven. 'n Capitulatie die, gezien de machtsverhoudingen, uiteindelijk onvermijdelijk zou zijn geweest, maar waarbij nu zonder slag of stoot werd prijsgegeven wat het meest essentieel voor de openbare bibliotheek was.'⁵³

FORMULIER (Richtlijnen sub 5)

VOORZIJDE

LEESZAALSTEMPEL	Ondergeteekende
	Leesnummer verklaart voor studiedoelinden (b.v. vakstudie, examen, schrijven van een boek, voordracht, kritiek) nodig te hebben en wenscht te leenen het boekwerk:
TOEGESTAAN GEWEIGERD Signatuur
door of namens de Directie O.L.B.	KORTE OMSCHRIJVING DER STUDIEDOELEINDEN (z.o.z.)
paraaf:.....
GEZIEN door den Inspecteur C.V.	Ondertekening
	Datum 194 ..

ACHTERZIJDE

Een aantal boekwerken, waartoe ook het verlangde behoort, zal in den vervolge niet anders dan voor studiedoelinden en onder verantwoordelijkheid der Leeszaaldirectie worden uitgeleend. Een korte omschrijving van die studiedoelinden, door den lezer ondertekend, is derhalve vereischt.

Formulier om boeken te lenen voor studiedoelinden

De Centrale Vereeniging was met haar opstelling niet uniek. Er waren meer instellingen die zich door de bezetter lieten gebruiken. De Joodse Raad is daarvan misschien wel het meest sprekende voorbeeld. Ook die fungeerde als doorgeefluik van de bezetter, vanuit de veronderstelling dat daarmee de boel onder controle gehouden kon worden. Ongetwijfeld gaat deze vergelijking van de Centrale Vereeniging met de Joodse Raad niet helemaal op, zoals vergelijkingen vaak mank gaan, maar toch.

De Centrale Vereeniging pareerde de kritiek door te wijzen op het risico dat de Duitse machthebbers (of, zoals al gezegd, de NSB) de bibliotheken zouden overnemen en dan waren de rapen echt gaar geweest. Zij wees er daarnaast op dat door haar opstelling toch erg veel lectuur wél uitleenbaar bleef, wat wellicht anders was geweest wanneer zij dwars was gaan liggen en zich strijdbaar had opgesteld. De bibliotheken waren overigens zelf verantwoordelijk hoe zij omgingen met de adviezen van de Centrale Vereeniging (die in feite vaak adviezen of zelfs opdrachten waren van de bezetter). Zij konden ze negeren en dat gebeurde ook regelmatig. De kwestie van de verbodsbordjes voor Joden is daar een goed voorbeeld van. Ook zagen behoorlijk wat bibliotheken, en dan met name de katholieke, af van abonnementen op NSB-tijdschriften zoals Volk en Vaderland, tegen het advies van de Centrale Vereeniging in en ondanks het feit dat zij daarmee hun subsidie in gevaar brachten. Het waren met name NSB-burgemeesters die in deze gevallen nogal eens naar het middel van subsidieweigering grepen.⁵⁴ Een andere (veelvoorkomende) daad van ongehoorzaamheid was het uitlenen van boeken waarvan geweten kon worden (en feitelijk geweten werd) dat die voor onderduikers bedoeld waren.

De Centrale Vereeniging is trouwens niet alleen maar bekritiseerd, maar heeft ook lof gekregen als belangenbehartiger van de bibliotheken.

Zo zorgde zij ervoor dat de subsidiëring tijdens de bezetting werd voortgezet (ook voor de confessionele bibliotheken) en dat de arbeidsvoorwaarden op peil bleven, zo ze al niet verbeterd werden. Opvallend is de rol geweest van de Centrale Vereeniging toen de bezetter het niet langer verantwoord achtte dat de bibliotheken, zoals was voorgeschreven, zelf de zogeheten verboden boeken in opslag hadden.⁵⁵ De boeken in kwestie moesten maar bij de politie worden ingeleverd. De Centrale Vereeniging heeft zich daartegen verzet en als alternatief voorgesteld om, als de bestaande praktijk echt niet kon worden gecontinueerd, de verboden boeken in een van de grote bibliotheken op te slaan. Dat alternatief is geaccepteerd. Weliswaar hield dat een geconcentreerde opslag in, met een groter risico van totale beschadiging door oorlogsgeweld, maar dat risico gold ook voor de centrale opslag bij de politie (of bij wie dan ook). Het voorkwam echter dat de totale voorraad boeken in beheer kwam buiten de eigen kring. Wie weet wat er dan mee zou gebeuren als er weer eens iemand opstond met een briljant idee.

Naast de Centrale Vereeniging waren er ook andere instanties die zich bemoeiden met de boekencollecties van de bibliotheken. De plaatselijke politie, procureurs-generaal, officieren van justitie, de marechaussee, kringleiders van de NSB, burgemeesters, allen kenden zichzelf een rol toe bij de zuivering (en aansluitend de nazificering) van de bibliotheekcollecties. Dat hield meestal in beslagname in van boeken die soms wel al, maar meestal (nog) niet door hogere instanties verboden waren.⁵⁶ De bibliotheken hadden hun handen er vol aan, naast nog allerlei 'bedrijfsmoeilijkheden, veroorzaakt doordat delen van het gebouw in beslag worden genomen door "overheidsdiensten", bemoeienissen met het werk, pogingen tot NSB-penetratie in besturen, het ontvreemden van meubilair, pressie van het Nederlandsch Arbeidsfront, e.d.m.'⁵⁷

Wetenschappelijke bibliotheek in het Teylers museum

De wetenschappelijke bibliotheken hadden wat betreft hun boekencollecties niet of nauwelijks last van de Duitse autoriteiten. Zij ontvingen heel in het begin nog wel enige lijsten van ongewenste boeken, maar dat was snel afgelopen. Controle of zij de boeken in kwestie hadden verwijderd, was er niet. De bezetter had wel iets anders aan zijn hoofd als het om de universiteiten en hogescholen ging. Er waren studentenstakingen als protest tegen het ontslag van Joodse hoogleraren en docenten en er was ondergronds verzet. De Loyaliteitsverklaring die de studenten moesten tekenen werd massaal geboycot. In Delft bijvoorbeeld tekende maar een kwart van de studenten de verklaring. Nijmegen spande de kroon met slechts 0.1%. En dat ondanks de dreiging dat voor wie niet tekende, de Arbeitseinsatz wachtte en de belofte dat wie wél tekende binnen de numerus clausus zou

vallen. Universiteiten werkten op halve kracht. Veel colleges vielen uit. Sommige universiteiten en hogescholen sloten voor kortere of langere tijd hun deuren, uit zichzelf of ertoe gedwongen. De Universiteit Leiden was zelfs, op enkele maanden na, helemaal gesloten, vanaf november 1940 tot het eind van de bezetting.

Een geheel ander en tegengesteld lot was de bibliotheken beschoren van een specifieke achtergrond, zoals de bibliotheken met antroposofische, theosofische en spiritistische boeken, of die van Joodse oorsprong of van socialisten, marxisten, vrijmetselaars, esperantisten, pacifisten, Jehova's getuigen en de rotary.⁵⁸ Deze bibliotheken moesten het veld ruimen en hun boekenbezit werd geconfisqueerd. En als ze, wat soms gebeurde, toch mochten blijven bestaan, dan werden ze wel degelijk van een deel van hun boekenbezit

beroofd. Roven, daar was de bezetter goed in. Het overkwam bijzondere verzamelingen, zoals de Bibliotheca Rosenthaliana, de Spinoza bibliotheek en de bibliotheken van Sociëteit De Witte, het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

De boeken in kwestie kwamen voor een deel in bijzondere boekenverzamelingen in Nederland terecht, maar de meeste werden naar Duitsland afgevoerd. Alles bij elkaar was de omvang zodanig dat men de toestroom in Duitsland niet aankon. Veel van deze boekenzendingen bleven daardoor onuitgepakt en zijn na de oorlog naar Nederland teruggekomen zoals ze destijds verdwenen waren. Het terugvorderen van geroofde boeken - de zogeheten recuperatie - had na de bezetting hoge prioriteit. Ook werden met succes processen gevoerd om bibliotheken van foute Nederlanders en dito organisaties verbeurd te verklaren.

Tweede wereldoorlog voorbij, de wederopbouw en de bibliotheken

De oorlog was voorbij, de toekomst lag weer open. Over hoe die eruit moest zien, was tijdens de bezetting veel nagedacht. Vol optimisme, maar ook met twijfels. Het leek logisch om voor de herstart uit te gaan van de situatie van mei 1940 omdat vanaf toen alles anders geworden was. Maar was dat realistisch? Het was inderdaad de tijd van de omslag, maar het was ook een abnormale tijd, een tijd waarin een oorlog kon uitbreken. De lessen daarvan moesten geleerd worden, maar een optimaal ijkpunt leek die periode niet. Hoe dan ook, er moest gehandeld worden. Er was veel kapot. Letterlijk en figuurlijk.

Door oorlogshandelingen waren veel van de gebouwen waarin bibliotheken gevestigd waren, beschadigd en dat gold ook voor de daarin aanwezige boekenvorraden. Met de uitgeleende boeken was het niet beter gegaan. Als de woningen van de leners schade hadden opgelopen, of zelfs compleet vernietigd waren, was het de er aanwezige boeken niet beter

vergaan. En tijdens de koude winters waren er ongetwijfeld ook, bij gebrek aan kolen of andere brandstoffen, boeken opgestookt..

Hoe groot de inzet van de verschillende partijen ook was, het wegwerken van de achterstand bleek een kwestie van lange adem. Het heeft na de bevrijding nog lang geduurd totdat alles weer op orde was. De collecties werden in eerste instantie aangevuld met de boeken die in de gifkasten waren opgeborgen sinds de bezetter ze had verboden. Daarnaast kwamen de boeken beschikbaar die het ministerie van Onderwijs tijdens de bezettingsjaren in Londen had verzameld, speciaal bedoeld als vervanging van de verloren of vernietigde boeken. Verder kwam een deel van de geroofde boeken terug, vaak na succesvolle processen tegen foute Nederlanders en dito organisaties. Ook de Centrale Vereeniging zette haar beste beentje voor om de boekencollecties weer enigszins op peil te krijgen, zowel voor Nederlandse boeken, als voor buitenlandse. Zo lukte het haar om een regeling te treffen waardoor Engelse dag- en weekbladen, tijdschriften en boeken beschikbaar kwamen. Wat de boeken betreft ging het met name om boeken die tussen 1940 en 1945 in Engeland waren verschenen. Er waren wel wat praktische problemen; er heerste papierschaarste en er was gebrek aan 'scheepsgelegenheid'.⁵⁹

Pas vanaf de tweede helft van de jaren vijftig waren de collecties weer op peil en was er weer groei in het aantal bibliotheken. (Van negentig bibliotheken in 1947 tot honderdzevenenvestig in 1957).⁶⁰ Daarbij werd uitgegaan van de normen van vóór de oorlog. In die geest leefde ook de verzuiling weer op. De protestanten en vooral de katholieken roerden zich. Het aantal rooms-katholieke bibliotheken groeide van tweeëndertig naar achtendertig. 'Minderwaardige lectuur' werd afgewezen en 'het goede boek' gepropageerd, wat zich uiteraard uitte in de collecties. Ook begon weer de strijd tegen de winkelbibliotheken, die opereerden zowel met goede als met

minderwaardige boeken.⁶¹ De winkelbibliotheken klaagden - niet voor het eerst - over de bibliotheken omdat die als gesubsidieerde instelling boeken te leen aanboden die volgens de winkelbibliotheken juist tot hun specialisatie behoorden.

De jaren vijftig brachten ook op andere terreinen veel veranderingen bij de bibliotheken, mede door de toenemende welvaart en door de explosieve groei van de boekproductie. Op het gebied van de bibliotheekadministratie werden grote stappen gezet, in veel bibliotheken werd de zogeheten 'open boekerij' ingevoerd, waarbij de lezers zelf hun boeken uit de kasten haalden. Er werd minder in verheffingstermen gedacht en meer geluisterd naar de wensen van de lezers. De onderlinge communicatie werd verbeterd en de automatisering deed zijn intrede. En de ontzuiling zette in; men handelde steeds minder vanuit levenbeschouwelijke achtergronden, maar maakte eigen, individuele afwegingen. De positie van de niet-confessionele bibliotheken

werd erdoor versterkt. Er ontstonden op allerlei niveaus samenwerkingsverbanden.

De vooruitgang ging te snel. Eind jaren vijftig werd duidelijk dat ons land op te grote voet leefde. Dat was voor het kabinet Drees IV aanleiding om de zogeheten bestedingsbeperking in te voeren. De uitgaven moesten gematigd worden. Dat raakte uiteraard ook de bibliotheken en leeszalen. Die konden weliswaar blijven rekenen op de rijks- en gemeentelijke subsidies, maar kregen wel het verzoek 'bij de besteding van de u van rijkswege verstrekte gelden alle niet strikt noodzakelijke uitgaven achterwege te laten en een zo groot mogelijke soberheid te betrachten.'⁶² Het ministerie maakte een uitzondering voor de jeugdafdelingen.⁶³ 'Uit pedagogisch en zedelijk oogpunt acht ik het van uitermate belang dat de lectuurvoorziening van de jeugd aan zo hoog mogelijke culturele en morele maatstaven beantwoordt.', schreef de minister. De jeugdlectuur moest op het gebruikelijke

Jeugdbibliotheek Zutphen 1965

niveau worden gehandhaafd en het ministerie had daar wel subsidies voor over. Minder dan voorheen, maar toch. Het ministerie verzocht de gemeenten zijn gedraglijjn over te nemen.

Hoe dan ook, de expansie van de bibliotheken zette door in de jaren zestig en in de jaren zeventig. Ook het aantal leden nam toe. Het percentage van de bevolking dat lid was van de bibliotheek lag lange tijd op vijf, steeg in de jaren zeventig tot vijftientig.⁶⁴ Daarbij hielp ook de toename van het aantal jongere leden. Door samenwerkingsverbanden ontstond de situatie waarbij gemeenten ieder nog maar één algemene openbare bibliotheek hadden, terwijl er daarvoor meerdere bibliotheken waren, van verschillende gezindten. Ook in de regio's gebeurde het nodige. Plattelandsbibliotheken gingen service-overeenkomsten aan met een van de Provinciale Bibliotheekcentrales (PBC's), waarvoor een verbeterd subsidiesysteem ging gelden. Confessionele volksbibliotheken transformeerden tot openbare bibliotheken of gingen samen met de al aanwezige openbare bibliotheken.⁶⁵

Inmiddels hadden de overkoepelingen van de confessionele, de openbare en de volksbibliotheken de Commissie Landelijke Samenwerking ingesteld, die tot taak had te onderzoeken of en in hoeverre samenwerking mogelijk was. De commissie kwam in 1970 met een nota die fusies voorstelde. Dat leverde nogal wat commotie op. Over de positie van de bibliotheekmedewerkers, bijvoorbeeld, en over het stopzetten of juist voortzetten van bepaalde activiteiten (zoals de confessionele studie- en communicatiecentra) en de financiering ervan.⁶⁶ De overkoepelingen gingen uiteindelijk in 1972 samen. De Centrale Vereniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken, de Bond van R.K. Leeszalen en Boekerijen, het Christelijk Lectorium Centrum, de Stichting Lectoriumvoorziening van het Christelijk Jongeren Verbond en de bibliotheekdienst van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gingen in dat jaar op in het Nederlands Bibliotheek- en Lectoriumcentrum

(NBLC).⁶⁷ Het NBLC ontwikkelde zich al snel tot de brancheorganisatie die op verschillende terreinen tot dé dienstverlener voor de sector werd. Daarnaast voerde zij, doorvoor gesubsidieerd door het ministerie van Cultuur, de zogeheten stelseltaken (ook wel besteltaken) uit, gericht op doelmatigheid, samenhang, kwaliteit en pluriformiteit.⁶⁸ In 2006 heeft de NBLC zijn naam gewijzigd in Vereniging van Openbare Bibliotheken (VOB).⁶⁹

De openbare bibliotheken overleven, de niet-openbare niet

Ondertussen konden de volks- en de winkelbibliotheken het niet bolwerken. 'Het goedkope boek (de pocket), een dalende animo voor het vrijwilligerswerk, het teruglopen van de particuliere welzijnszorg ten gunste van overheidszorg' leidden tot het einde van deze bibliotheektypen.⁷⁰ De openbare bibliotheken namen, in de geest van de tijd, een andere positie in. Minder cultureel en minder sociaal verheffend. Boeken die zij tot dan toe voor hun lezers ongeschikt achtten, werden nu wel aangeschaft. Het hielp daarbij dat ook de subsidievoorwaarden versoepeld werden; opruiende en zedenkwetsende literatuur waren niet meer taboe. Daarmee was trouwens niet iedereen gelukkig. Volgens sommigen werden de bibliotheken erdoor gedevalueerd tot 'uitleenfabrieken'. Waardering was er wel voor het feit dat de bibliotheken folders, brochures en knipsels gingen verspreiden over actuele zaken die zich in de maatschappij voordeden en over (actie)groepen die daarbij actief waren. In officiële stukken over de Wet op het openbare bibliotheekwezen van 1975 werd dit beschreven als 'Een elementaire voorziening in een democratische en zich democratiserende samenleving, die aan ieder het recht toekent zich bewust en in vrijheid te ontwikkelen, een mening te vormen.'⁷¹

De hiervoor genoemde Wet op het openbare bibliotheekwezen van 1975 was de opvolger van de Rijkssubsidievoorwaarden van 1921. De wet regelde dat de gemeenten en provincies de

subsidies verstrekten. Het Rijk nam een deel van de subsidies (met name de personeelskosten) voor zijn rekening, maar liet de uitbetaling ervan via de gemeenten en provincies lopen. Heel praktisch. Commentaar op de wet was er ook, met name over het feit dat een aantal essentiële zaken er niet in werd geregeld. Normen over bijvoorbeeld personeelsomvang, huisvesting en boekenbezit waren er niet in te vinden. Die moesten afzonderlijk worden gesteld, via algemene maatregelen van bestuur. Ook benoemde de wet de openbare bibliotheken niet als basisvoorziening. De wet was wel duidelijk over een evenwichtige spreiding van bibliotheken. Bovendien werd het gratis lidmaatschap voor jongeren onder de achttien jaar ingevoerd. Mede door het laatste groeiden de bibliotheken fors in aantal leden en uitleningen. In 1977 waren er 3.660.998 Nederlanders lid van de bibliotheken en waren er 140 miljoen uitleningen, tegen 2.328.978 respectievelijk 96 miljoen in 1974.⁷² Het aantal leden kwam zo rond een kwart van de bevolking, zoals dat ook nu nog geldt.⁷³ Niet lang nadat de wet van 1975 van kracht was geworden, startte de discussie over het doorschuiven van de rijkstaken op het gebied van cultuur en welzijn naar de gemeenten. De wet werd daardoor een wassen neus. Al vanaf 1978 werden de bibliotheken weer vooral een zaak van de gemeenten, ook financieel. Latere wetgeving bevestigde deze gemeentelijke verantwoordelijkheid. Het duurde tot 1993 voordat bij wet geregeld werd dat het Rijk niet meer voor zijn rekening nam dan de financiering van het NBLC voor de uitvoering van de zogeheten stelseltaken.⁷⁴ De ontwikkeling van het bibliotheekwezen zette krachtig door. De openbare bibliotheken behielden hun reguliere functies, maar kregen er ook taken bij en veranderden in omvang en opzet. Van grote invloed voor de verdere ontwikkeling was de automatisering. De wetgeving die dit alles regelde was vooral volgend en liet zich mede leiden door wat zich op maatschappelijk terrein voordeed. Soms was zij sturend, waarmee dan richting gegeven

werd aan de bibliothecaire ontwikkelingen. Op belangrijke onderdelen heeft dat wel degelijk tot versnelde acties geleid.

1995 - 2015: innovatie alom

In de jaren negentig van de twintigste eeuw moest het bibliotheekwezen nodig weer eens onder de loep worden genomen. Dat had te maken met de vlucht die de digitalisering had genomen, maar zeker ook met de veranderde manier van vrijetijdsbesteding die onder andere leidde tot minder lezen, volgens sommigen zelfs tot ontleding. Er moest vernieuwd worden.

Het innovatieproces was een zaak van veel partijen, ieder met haar eigen ideeën, belangen en oplossingen. Het zou een zaak worden van meerdere ministers en staatssecretarissen (Aad Nuis, Rick van der Ploeg, Halbe Zijlstra en Jet Bussemaker), van veel ambtenaren en ook, niet te vergeten, van de nodige studietoelagen. De productie van beleidsstukken was omvangrijk.⁷⁵

Uiteindelijk werd het advies Open poort tot kennis van de Stuurgroep-Meijer leidend. Nadat ook nog, met dat advies in handen, de drie verantwoordelijke bestuurslagen - het ministerie van Cultuur, de provincies en de gemeenten - in 2001 het 'Koepelconvenant herstructurering openbaar bibliotheekwerk' hadden gesloten, kon men aan de slag.

Het convenant hamerde op de eerste plaats op het belang dat kleinere bibliotheken zouden fuseren, waarna zij als basisbibliotheken beter konden functioneren. Daarbij werd uitgegaan van een werkterrein met ten minste 30.000 inwoners, eventueel verspreid over meerdere gemeenten. Het idee daarachter was dat de reikwijdte en de slagkracht erdoor zouden toenemen en de dienstverlening zou verbeteren.⁷⁶ De opzet lukte; veel bibliotheken gingen een samenwerkingsverband aan. Uiteindelijk slonk het aantal organisaties van openbare bibliotheken van 508 in 2001 tot 194 eind 2007.⁷⁷ Om de kwaliteit van de

Start automatisering 1987

bibliotheken te waarborgen, werd in 2006 nog de onafhankelijke Stichting Certificering Openbare Bibliotheken (SCOB) opgericht. De SCOB toetst sindsdien de bibliotheken op hun kwaliteit en verzorgt de certificering.⁷⁸

Het convenant voorzag ook in de inhoudelijke vernieuwing van de branche. Er moest een organisatie van landelijke dienstverlening komen (onder de naam 'bibliotheek.nl') en de lokale en regionale digitale diensten moesten op elkaar worden afgestemd. Daarvoor had het ministerie van Cultuur wel wat over, de zogeheten innovatie- of enveloppegelden, oplopend van € 2 miljoen in 2004 tot € 20 miljoen in 2007.

De afloop van het (verlengde) Koepelconvenant - in 2007 - betekende niet het einde van het vernieuwingsproces. Er lagen tal van adviezen, van verschillende min of meer betrokken partijen, over hoe de branche verder zou moeten. Praktisch, maar ook inhoudelijk. Eén ervan ging over een meer centrale regie. Daar

zag minister Ronald Plasterk van Cultuur wel iets in. Hij had zich al eens in die zin uitgelaten en ook zijn adviesaanvraag van april 2008 aan de Raad voor Cultuur hintte in die richting. De Raad had hem geadviseerd om een nieuw op te richten zelfstandige instelling te belasten met de vernieuwingswerkzaamheden en inderdaad ook te komen tot gescheiden organisaties voor het stelsel en voor de branche. De situatie van dat moment, waarbij de VOB (Vereniging van Openbare Bibliotheken) beide taken vervulde, kwam daarmee onder druk te staan.

Er kwam eerst weer een commissie, de commissie-Calff (genoemd naar haar voorzitter Josje Calff, directielid van de Universiteitsbibliotheek Leiden), die in november 2008 haar rapport Innovatie met effect uitbracht. Eigenlijk was het een activiteitenplan voor verdere innovatie met aandacht voor onder andere digitalisering en collectiebeleid. De projectgroep die met de uitvoering van dit plan belast werd, ging voortvarend te werk. Er werden zelfs al nieuwe

instellingen opgericht.⁷⁹ In het plan werd de VOB, zoals al voorzien, gedegradeerd (althans zo zag zij dat zelf) tot brancheorganisatie en was zij niet langer ook stelselinstelling.

Deze stand van zaken werd vastgelegd in december 2009 in het Bibliotheekcharter 2010 - 2012 met het ministerie van Cultuur, de provincies en de gemeenten als partijen. Het charter sprak over de fysieke bibliotheken en de (toekomstige) digitale bibliotheek. De openbare bibliotheken én de universiteitsbibliotheken én de Koninklijke Bibliotheek moesten uiteindelijk één geheel vormen, de 'collectie Nederland'. De digitale bibliotheek werd genoemd als een verantwoordelijkheid van het Rijk.⁸⁰

Het zag er op papier fraai uit, maar de werkelijkheid bleek weerbarstig. De nieuw opgerichte instellingen constateerden onduidelijkheden over de afbakening van de werkterreinen. Ook misten ze bepaalde bevoegdheden waar ze, vonden ze, niet zonder konden. Kortom, er klonk gemor. De al

bestaande instellingen bleken overigens ook niet onverdeeld gelukkig met de gekozen opzet.

De nieuw aangetreden staatssecretaris van Cultuur, Halbe Zijlstra, reageerde met enige maatregelen voor de korte termijn en kondigde tegelijkertijd een nieuwe wet voor de bibliotheken aan. De fysieke bibliotheken zouden decentraal geregeld blijven, maar er kwam één landelijke digitale bibliotheek. De KB zou binnen het geheel een centrale functie krijgen. Zij ging nauw samenwerken met de openbare bibliotheken en trok daarnaast de website DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren) naar zich toe, de 'digitale collectie van teksten die behoren tot de Nederlandse letterkunde, taalkunde en cultuurgeschiedenis van de vroegste tijd tot heden'.⁸¹ Deze website was in 1999 tot stand gekomen op initiatief van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. De instellingen die onder het plan-Calff nieuw opgericht waren, gingen al eind 2012 op in de KB. In januari 2014 verscheen nog het rapport

Bibliotheek Eemhuis Amersfoort 2019

De bibliotheken in cijfers 2018

Aantal jeugdleden (tot 18 jaar) 2.289.605

Aantal volwassen leden 1.345.737

• Vestiging	763
• Servicepunt	168
• Miniservicepunt	51
• Afhaalpunt	75
• Zelfbediening	22
• Bibliobushalte	<u>139</u>
Totaal	1.218

Aantal uitleningen

• Jeugd_fictie	29.308.827
• Jeugd_non-fictie	5.141.090
• Volwassenen fictie	2.215.0515
• Volwassenen non-fictie	6.477.078
• Cd's	33.7271
• Dvd's	2.389.775
• Luisterboeken	276.582
• Games	56.841
• Overige audio visuele media	127.335
• Bladmuziek	78.384
• Daisy-roms	25.281

Bron: Koninklijke Bibliotheek (KB) (2019). Bibliotheekstatistiek 2019

Bibliotheek van de toekomst: knooppunt van Kennis, Contact en Cultuur van de commissie-Cohen, genoemd naar Job Cohen, voorzitter van de raad van toezicht van de Openbare Bibliotheek Amsterdam. In het rapport wordt een beeld geschetst (meerdere beelden eigenlijk, omdat er volgens de commissie niet maar één waarheid of één visie is³⁹) van de openbare bibliotheken in 2025. Het rapport was als leidraad bedoeld voor de bibliotheken en de gemeenten, de provincies en het rijk en heeft inderdaad vaak gediend als basis voor discussies over de innovatie van het bibliotheekwezen.

De door Zijlstra aangekondigde nieuwe Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen (Wsob) werd per 1 januari 2015 van kracht, onder zijn opvolger cultuurminister Jet Bussemaker.

Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen (Wsob)

De wet verdeelt de verantwoordelijkheden voor de fysieke bibliotheken over de gemeenten, de provincies en het ministerie van Cultuur. De gemeenten zijn verantwoordelijk voor de lokale bibliotheken, de provincies voor de provinciale ondersteuningsinstellingen en het ministerie voor het stelsel van bibliotheken. Ook de landelijke digitale bibliotheek is een zaak van het ministerie. Zowel de stelseltaken als de digitale bibliotheek heeft het ministerie naar de KB doorgesluist. De KB voert deze taken uit naast haar taken als kenniscentrum voor wetenschappelijke informatievoorziening, als nationale bibliotheek en als houder van het Depot van Nederlandse Publicaties.

De wet beschrijft de functies die de bibliotheken minimaal moeten vervullen en regelt allerlei praktische zaken, maar schrijft niet voor en kent al helemaal geen sancties. Gemeenten zijn bijvoorbeeld niet verplicht om een bibliotheek te hebben en te onderhouden. Over die vrijblijvendheid van de wet zijn in de ontwerpfasen door de bibliotheken en door de Raad voor Cultuur aanmerkingen gemaakt. Zij legden daarbij de link met de

De vijf functies die volgens de Wsob ten minste vervuld moeten worden, functies die 'bijdragen aan de persoonlijke ontwikkeling en verbetering van de maatschappelijke kansen van het algemene publiek' (artikel 5):

1. ter beschikking stellen van kennis en informatie
2. bieden van mogelijkheden tot ontwikkeling en educatie
3. bevorderen van lezen en het laten kennismaken met literatuur
4. organiseren van ontmoeting en debat
5. laten kennis maken met kunst en cultuur

digitale bibliotheek en uitten de vrees dat gemeenten hun bibliotheekvoorzieningen wel eens zouden kunnen afbouwen als eenmaal de digitale bibliotheek functioneert. Dat zou een verzwakking van het bibliotheekwezen betekenen. De minister ging hierin niet mee; zij oordeelde dat een verplichtstelling een inbreuk zou inhouden op de lokale democratie en daar wilde zij niet aan.

De digitale bibliotheek leverde nog wel de discussie op of het wel gewenst was dat lezers, zoals de wet dat regelde, direct bij de KB terecht konden, buiten de openbare bibliotheken om. De bibliotheken, de Raad voor Cultuur en de Raad van State vonden dat een ongewenste situatie, ook hier weer omdat dat de positie van de fysieke bibliotheken kon verzwakken. Maar de minister vond een direct lidmaatschap juist wél gewenst; zij wilde voorkomen dat lezers gingen betalen voor iets waarvan zij geen gebruikmaakten en dat zou het geval zijn bij een gecombineerd lidmaatschap. De wet bleef zoals die was en voor de geuite bezwaren werd een praktische oplossing gevonden via de tariefstellingen. Voor het basisabonnement geldt voor de lokale bibliotheken landelijk een minimumtarief, waarmee de lezers gebruik kunnen maken van het volledige fysieke én het

digitale aanbod. Lezers die uitsluitend gebruik willen maken van het digitale aanbod kunnen het e-book-only-abonnement afsluiten - zowel bij de lokale bibliotheken als bij de KB - en ook daarvoor geldt het landelijke minimumtarief.

Over het algemeen werd met waardering geoordeeld over de Wsob; prima, vond men, zo'n wet specifiek voor de bibliotheken. Maar kritiek was er ook en die ging vooral over de centrale regeling van de digitale bibliotheek. Het ging er bij de tegenstanders niet in dat het decentrale systeem dat al sinds het begin van de twintigste eeuw functioneerde en zijn waarde had bewezen voor de fysieke bibliotheken, niet ook goed zou zijn voor de digitale bibliotheken. Het efficiency-argument van het ministerie overtuigde niet, vonden de critici. De VOB reageerde op de nieuw gekozen opzet, met daarin de KB als stelselinstelling. De vroegere situatie, waarbij de VOB branche- én stelselinstelling was, had goed gewerkt en had moeten worden gecontinueerd.⁸³ Het ministerie van Cultuur nam er nota van en liet het erbij.

De Nationale Bibliotheekpas

De VOB bracht als branche-instelling in juli 2012 de strategienota De bibliotheek levert waarde uit, met als een van de sleutelprojecten de Nationale Bibliotheekpas. Het doel was en is dat 'de bibliotheekleden met één pas in heel Nederland van alle bibliotheekdiensten gebruik kunnen maken.'⁸⁴ Dit project is, onder de werktitel 'Gastlenen', ontwikkeld door de VOB en de Samenwerkende provinciale ondersteuningsinstellingen. Al tijdens de ontwikkelingsfase raakte ook de KB bij het project betrokken.

Na de nodige voorbereidingen (én strubbelingen) startte op 1 januari 2016 de proeffase van het project. In het eerste kwartaal deden 916 leden van verschillende bibliotheken aan de proef mee en hun oordeel was positief. Positief was ook de uitslag van het door het

'Er komen regelmatig toeristen in de Broederenkerk die informatie vragen over wat er zoal te doen is in de stad Zutphen. De Bibliotheek als toeristenvoorlichter. Regelmatig ook zijn er toeristen die de Bibliotheek verwarren met de Librije; de verbazing is dan groot dat de boeken niet 'aan de ketting liggen'

marktonderzoeksbureau Ipsos gehouden onderzoek over de Nationale Bibliotheekpas onder jongeren en hoger opgeleiden die nog geen lid van een bibliotheek waren: een derde van hen zou bij de invoering van zo'n landelijk geldige pas, overwegen lid van een bibliotheek te worden.

Met zulke positieve reacties was er geen twijfel meer mogelijk: de Nationale Bibliotheekpas moest er komen. Op korte termijn, hoewel dat niet voor alle bibliotheken zou lukken. Sommige hadden systemen in gebruik die niet in het grote geheel pasten. Voor die bibliotheken was een systeemaanpassing nodig. Maar bij alle andere konden de lezers vanaf 1 juli 2016 terecht met de pas van hun thuisbibliotheek en gebruikmaken van het digitale aanbod van de KB. Inmiddels kan dit bij alle openbare bibliotheken.

De bibliotheken anno nu

De openbare bibliotheken van vandaag lenen nog steeds boeken uit en de meeste beschikken ook over een leeszaal of ten minste een leestafel. Iedereen kan elk boek ter plekke lezen en wie lid is kan elk boek lenen. Als de eigen bibliotheek een boek niet heeft, maar een andere bibliotheek wel, dan kan het boek daar worden opgevraagd. Het boek kan ook direct bij de andere bibliotheek geleend worden dankzij de nationaal geldige bibliotheekpas. Ook andere dragers van werken van letterkunde, maar ook

van andere kunstvormen, zoals muziek, kunnen worden geleend. Niet voor niets worden de bibliotheken van nu ook wel aangeduid als mediatheken, hoewel deze naam niet echt in zwang is geraakt.

Sinds 2014 kunnen ook e-boeken worden geleend. Daarover hebben hier en daar wel aarzelingen bestaan. 'Kannibaliseert de digitale niet de fysieke bibliotheek?', vroeg men zich af. Zo niet Arthur Schellekens, de directeur van de VOB: 'Iedereen doet altijd alsof de online bibliotheek een enorme concurrent voor ons is. Maar wij zien het helemaal niet als een bedreiging, eerder als een aanvulling. Het idee: geef iedereen maar een e-reader en hef de bibliotheek op, daar geloof ik niet in. Er blijven altijd mensen die een papieren boek willen.'⁸⁵ Schellekens vervolgt: 'De tijd dat je alleen voor een boek naar de bibliotheek komt is allang voorbij', om daaraan toe te voegen hoe de bibliotheek steeds meer een openbare huiskamer wordt met gratis wifi, verse koffie en werkplekken.⁸⁶ En daar past de digitale bibliotheek bij, blijkbaar.

Naast de nog steeds primaire functie van het uitlenen, nemen de bibliotheken andere taken op zich die liggen op 'het snijvlak van het sociale, educatieve en culturele domein'.⁸⁷ Daarbinnen past de zogeheten categorale dienstverlening voor specifieke doelgroepen zoals ouderen, gehandicapten, gevangenen, minder-validen, scholieren, zieken. Verder

bieden de bibliotheken cursussen aan op het gebied van taalkennis en taalbeheersing, maar ook op dat van kunst en cultuur. Als voorbeelden van talige activiteiten gelden de taalcursussen voor laaggeletterden, de cursus die leert hoe voor te lezen en de begeleiding van taalkringen en -clubs. Ook wie zich (meer)

digitale vaardigheden eigen wil maken, kan in de bibliotheken terecht. Op deze manier dragen de bibliotheken bij aan de kennis- en informatiesamenleving en vervullen zij de vijf functies die voortkomen uit de bibliotheekwet.

'Ook de partners van de medewerkers werden met grote regelmaat ingeschakeld. Bijvoorbeeld als de inkomsten - er werd toen nog contant betaald - naar de bank gebracht moesten worden. Dat gebeurde wekelijks, op vrijdagavond. De dames (bij de Bibliotheek werkten lange tijd alleen maar vrouwen) moesten dan met het geld over straat. Niet dat de bank ver was, maar toch. Voor de zekerheid hielden dan de echtgenoten een oogje in het zeil; ze postten in hun auto langs de route.'

Zutphen, stad van lezers

Geen stad van intellectuelen

Zutphen is, zoals Willem Frijhoff stelt, 'eeuwen lang een stad van ambtenaren, juristen, adel en regenten geweest, kortom een stad van bestuurders, doeners en practici, niet echt van intellectuelen'.⁸⁸ Maar lezers waren de Zutphenaren wel. Er was 'een breed geletterd milieu dat boeken, letteren, levenswijsheid en sociabiliteit samenbracht tot een hoogstaande levensstijl'.⁸⁹ Wie zich dat kon permitteren legde een eigen boekenverzameling aan. In de zestiende eeuw kende de stad verder de kloosterbibliotheken van de franciscanen en de dominicanen, de bibliotheek van de Zutphense magistraat en de bibliotheek van de St. Walburgiskerk, de Librije. Vanaf de achttiende eeuw kreeg Zutphen, net als andere steden, haar leesmusea, leesgezelschappen, (boek-) winkels met commerciële uitleenbibliotheken, bibliotheken op religieuze basis, een Nutsbibliotheek en uiteindelijk een Openbare Leeszaal en Bibliotheek. Hoe dat proces in Zutphen is verlopen, daarover gaat dit hoofdstuk. De eerste die aan bod komt is Zutphens trots, de Librije.

De Librije

De oudste openbare leeszaal van Nederland (die overigens meestal wordt aangeduid als de oudste bibliotheek van ons land), de Librije, is voortgekomen uit de boekerij van de St. Walburgiskerk, die bedoeld was voor de kanunniken. Zij bevatte uiteraard theologische boeken, maar ook boeken over letterkunde, geschiedenis en recht. De boeken van de laatste categorie waren van belang voor de kanunniken die universitair geschoold waren als jurist en in die hoedanigheid voor de kerk werkten. Daarnaast verrichtten zij juridische diensten voor de landsheer en voor het stadsbestuur.

Toen in 1492 de kerk werd uitgebreid met het kapittelhuis, verhuisden de boeken naar de bovenverdieping daarvan, die werd aangeduid als de Liberie. Deze was naar het schijnt niet alleen toegankelijk voor de kanunniken, maar ook voor leden van de Zutphense magistraat.⁹⁰ Dat de Liberie slecht toegankelijk was, via een smalle wenteltrap, werd op de koop toe genomen; de groep gebruikers was maar beperkt.

Een bladzijde uit een middeleeuws missaal afkomstig uit het klooster Isendoorn, nu in de Librije

Er is niet veel bekend over het oudste boekenbezit. In de vroegste catalogus worden zesentwintig handschriften genoemd - waarschijnlijk nog uit de tijd van vóór de Liberie - maar daarvan zijn de meeste verloren gegaan. Er maken er nu nog twee deel uit van de collectie. De nog aanwezige incunabelen dateren waarschijnlijk van dezelfde tijd. Er is niets bekend over hoe in de eerste tijd het boekenbestand tot stand is gekomen en hoe het is gegroeid, afgezien dan van een aantal schenkingen.⁹¹ De eerste Librije-catalogus dateert van 1566.

Met de opkomst van het protestantisme in de zestiende eeuw ontstond een nieuwe situatie. Denkend over acties tegen deze geloofsrichting, deze nieuwlichterij, rees het idee dat als men de Zutphenaren goede - dus katholieke - boeken om te lezen zou aanbieden, zij vanzelf wegbleven van het ketterse protestantisme. Een wat naïeve opstelling. Dat vond ook K.O. Meinsma, de latere bibliothecaris (van 1899

tot 1929) van de Librije: 'Met hunne boekerij hebben de kerkmeesters een bolwerk willen opwerpen tegen den tijdgeest - niet begrijpende dat deze zich niet weerhouden liet door deuren van hout en muren van steen'.⁹²

Voor het gestelde doel moest het boekenbezit van de Librije voor een grotere groep lezers toegankelijk gemaakt worden én worden uitgebreid met de beste boeken op het gebied van bijbelexegese, kerkgeschiedenis, kunst, recht en geneeskunde. De kerkmeesters Herman Berner en Coenraad Slindewater werden hiermee belast. Berner verzorgde de aankoop van nieuwe boeken, boeken van het ware christelijke geloof; Slindewater hield zich bezig met de betere toegankelijkheid.⁹³

Besloten werd om aan de St. Walburgiskerk een gebouw toe te voegen waarin het boekenbezit, dat behoorlijk zou uitbreiden, zijn plaats kon krijgen. Dat werd de Nieuwe liberie, die tegenwoordig bekend staat als de Librije. Slindewater ontwierp haar, naar middeleeuwse voorbeelden. De bouw vond plaats vanaf 1561. In 1564 werd de Librije in gebruik genomen. De oude bibliotheek bleef in gebruik als Olde of Oude liberie, tegenwoordig de Bovenlibrije.

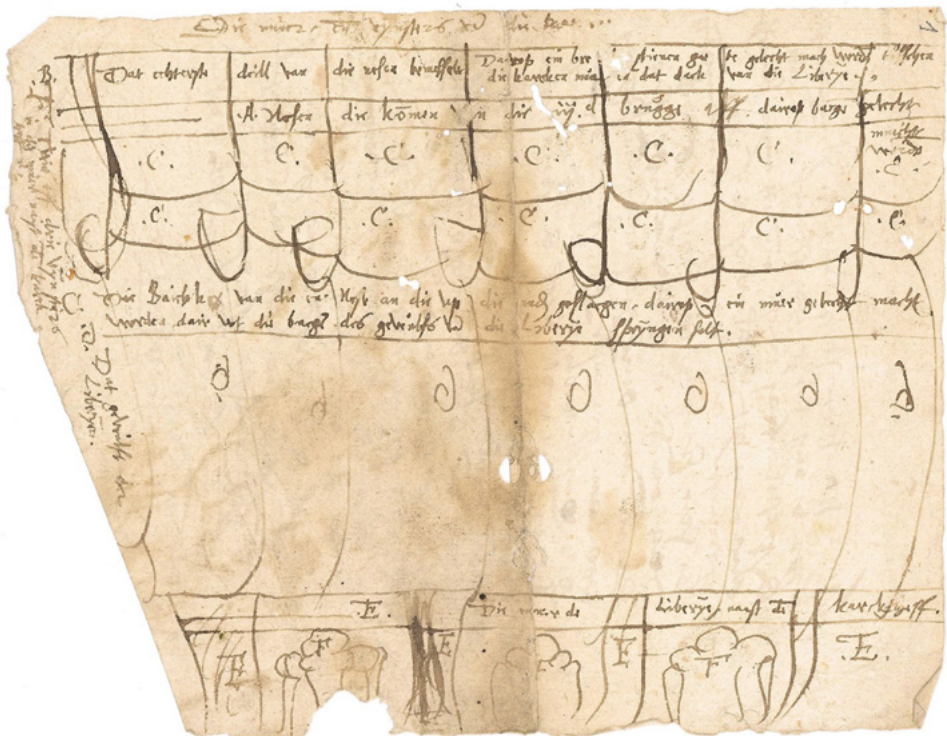
Zoals gezegd moest de lezerskring uitgebreid worden. Toen de Librije klaar was en de boeken er hun plaats gekregen hadden, werd aan zestig inwoners van de stad een sleutel verstrekt. Daarmee konden zij op ieder moment van de dag in de Librije terecht. Deze constante toegankelijkheid werd reden om de Librije als openbaar te bestempelen. Om te voorkomen dat de boeken werden meegenomen, lagen ze op zogeheten lectrijnen⁹⁴, houten banken met lessenaar, vastgelegd met kettingen (vandaar de aanduiding kettingbibliotheek). Het lezen wordt door de kettingen niet bemoeilijkt, het meenemen van de boeken wel. In de Bovenlibrije lagen de boeken overigens niet aan de ketting, maar die werd ook niet gebruikt als openbare ruimte.⁹⁵

Tussen 1572 en 1591 was het politiek onrustig in Zutphen; de stad werd dan weer door de Staatse, dan weer door de Spaanse troepen ingenomen. Dat had ook voor de Librije gevolgen; er werden boeken vernield en gestolen (ondanks de kettingen, blijkbaar). Voor vervangende exemplaren was geen geld. Wel is de collectie, naar het schijnt, uitgebreid met boeken afkomstig van verwoeste kloosters uit de omgeving. Dat is zeker het geval geweest met boeken van de twee Zutphense kloosters, het Broederen- en het Observantenklooster.

Na de inname van Zutphen door prins Maurits in 1591 werd de stad hervormd. In de St. Walburgiskerk maakten kanunniken en kerkmeesters plaats voor predikanten en kerkenraad. Van beheer van en toezicht op de Librije was niet of nauwelijks meer sprake en er verdwenen steeds weer boeken. Het bleef lang tobben. In 1608 verving het stadsbestuur nog wel het slot van de Librije en kopieën van die sleutel werden maar in kleine kring verspreid,

maar daar bleef het op dat moment bij. Pas in 1622 volgde de volgende maatregel: de Librije kreeg toen een 'inspecteur'. In die tijd toonden ook de predikanten van Zutphen (Petrus Gillius de Bouma, Willem Baudartius en Sebastiaan Damman) belangstelling voor de Librije en dat bleef niet zonder gevolgen. Zoals bij de totstandkoming van de Librije ondersteuning van het katholieke geloof het uitgangspunt was, zo moest nu de gereformeerde religie als het 'ware geloof' gevestigd en verspreid worden. De boekencollectie werd vanuit deze gedachte uitgebreid met onder andere de werken van Luther, Calvijn en Zwingli. De Librije kreeg weer een functie.⁹⁶

Het was inmiddels gebruikelijk dat de rector van Latijnse school tegelijk ook bibliothecaris van de Librije was. Dat werkte niet altijd goed uit, eenvoudig omdat de affiniteit vaak meer bij de school lag dan bij de bibliotheek. Een uitzondering was Johannes Lomeyer (1636-1699) die er wel degelijk in slaagde om met een

Ontwerpschets van de Librije door Conrad Slindewater

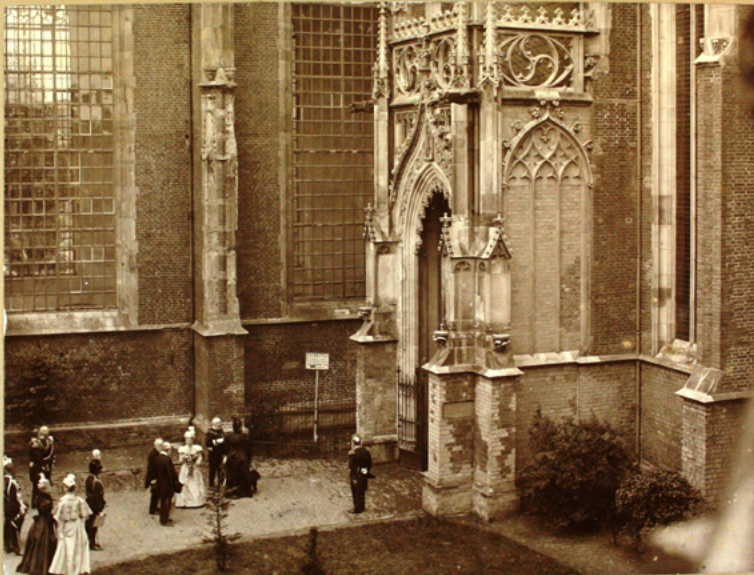
driedubbele functie (hij was predikant, rector én bibliothecaris) de Librije vooruit te brengen. Lomeyer wist, volgens Willem Frijhoff, 'boek en bibliotheek op de intellectuele kaart te zetten'.⁹⁷ In 1815 - toen volgens Koninklijk Besluit de benoeming van leraren niet meer lokaal, maar landelijk geregeld werd - veranderde het systeem met de rector-bibliothecaris. Er ontstond een nieuwe dubbelfunctie; de predikant van de Nederduitsch Hervormde Gemeente van Zutphen werd qualitate qua ook bibliothecaris van de Librije. Ook deze combinatie bleek niet per definitie succesvol. De boeken raakten in slechte staat.

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw nam de stadsarchivaris van Zutphen, R.W. Tadama, kijkend naar de staat waarin de collectie verkeerde, het initiatief om een deel ervan onder beheer te plaatsen van de gemeente. In 1858 werden 114 boeken verplaatst naar het stadhuis, waar ze een plek kregen naast

de andere boekencollecties die zich daar al bevonden, zoals de Magistraatsbibliotheek. Later verhuisden ze verder, naar het stedelijk archief. Van de in de Librije achtergebleven en in slechte staat verkerende werken, konden er in 1858 en 1859 336 hersteld worden.⁹⁸

Ondanks al deze aandacht en zorg verkommerde de collectie, zeker nadat in 1868 geen nieuwe bibliothecaris werd benoemd. De koster kreeg de zorg voor de Librije erbij. Er werd nog wel hier en daar iets gedaan aan boekenherstel, maar alles bij elkaar genomen liep de kwaliteit terug. Veelzeggend is dat toen koningin Wilhelmina en haar moeder, koningin-regentes Emma de Librije met een bezoek vereerden, dat was op 10 augustus 1897, de Librije eerst grondig moest worden schoongemaakt.⁹⁹

De ommekeer kwam in 1899 met de benoeming als bibliothecaris van Koenraad

J.C. REESINCK
HOOFD-FOTOGRAAF

ZUTPHEN, DEVENTER.

Koningin Emma en prinses Wilhelmina bezoeken de Librije

Oege Meinsma, in zijn tijd onder andere bekend als auteur van Spinoza en zijn kring en als een van de initiatiefnemers van het Spinozahuis in Rijnsburg. Hij was vanuit Amsterdam naar Zutphen gekomen om leraar Nederlands en geschiedenis te worden aan het stedelijk gymnasium. Een van de eerste acties van Meinsma als bibliothecaris had als resultaat dat de boeken van de Librije-collectie die zich in het Zutphense archief bevonden, terugkwamen. Ook bracht hij de collectie snel weer op orde. In 1902 promoveerde Meinsma op zijn dissertatie Middeleeuwse bibliotheken met daarin uitgebreid aandacht voor de Librije. Zowel het ontstaan als de geschiedenis worden erin beschreven. In 1903 verscheen zijn Catalogus van de Librije der St. Walburgskerk te Zutphen. Deze bevat 741 nummers met korte titelbeschrijvingen en is onderverdeeld in verschillende rubrieken.¹⁰⁰ Meinsma hield zich overigens niet uitsluitend met de boekencollectie bezig. Hij verdiepte zich ook in het gebouw en het interieur van de St. Walburgskerk. Toen dan ook in 1907-1908 de Librije werd gerestaureerd, kon hij de restauratiearchitect P.J.H. Cuypers van advies dienen.

De lijn die Meinsma volgde, werd na zijn dood voortgezet. Het aantal bezoekers dat naar de Librije kwam om er te studeren bleef groot. Universiteiten konden nog steeds boeken van de Librije lenen en deden dat ook regelmatig. Tijdens de Tweede Wereldoorlog stakte dit; de boeken werden verplaatst naar de Bovenlibrije, waar ze in kisten waren opgeslagen; zo kwamen ze de oorlog ongeschonden door. In de naoorlogse jaren kregen zij hun plaats in de Librije weer terug.

Een gedenkwaardig moment in de geschiedenis van de Librije was de brand van de Walburgskerk op 30 maart 1948. De brand woedde in de toren, maar dreigde zich uit te breiden tot de kerk met gevaar voor de

De heer Dr. K.O. Meinsma

Librije. Een snelle actie leidde ertoe dat de boekencollectie met hulp van veel Zutphenaren buiten de kerk in veiligheid gebracht werd. Dat was uiteindelijk niet nodig geweest. Het lukte de brandweer om de brand te beperken tot de toren.

De Librije werd vanaf haar ontstaan gezien als een gebruiksbibliotheek. De boeken konden niet worden meegenomen, maar ze mochten wel worden ingezien. Dat had ernstige gevolgen voor de kwaliteit. In 1955 werd die kat voor het eerst de bel aangebonden. Was inzage nog wel acceptabel? Moest de collectie niet beschouwd worden als een museale collectie? Zo ja, dan golden specifieke vereisten. De boeken moesten dan in goede materiële staat zijn en bewaard worden onder klimatologisch optimale omstandigheden. Bovendien konden museale boeken niet door iedereen worden ingezien. Aan beide genoemde vereisten werd niet voldaan en over het slechts selectief raadplegen van de boeken, moest nog diep worden nagedacht.

Bovenlibrije in de Walburgiskerk

Er werd veel over een mogelijke musealisering gesproken en geschreven, er werden veel ideeën over uitgewisseld, er werden allerlei onderzoeken naar gedaan en adviezen over gegeven, maar feitelijk gebeurde er niets. Pas in 1981 kwam er beweging. Met subsidie van het Rijk werd een restauratieproject van de

boeken gestart, dat tot 1999 zou duren. Toen hadden 371 boeken een restauratie ondergaan of een conserveringsbehandeling.¹⁰¹ In 1984 werd voor het beheer van de Librije de Stichting Librije Walburgiskerk Zutphen opgericht met een doelstelling die de Librije als museaal bestempelt. Daarbij gaat het 'om een zestiende-

De particuliere boekenverzamelingen van Zutphen, verdeeld in zes categorieën

Categorie	Aantal titels	%
Theologie	896	34,12
Geschiedenis	598	22,78
Belles-lettres	470	17,90
Recht	372	14,16
Wetenschappen en kunst	255	9,71
Onbekend	35	1,33

Bron: Franciska W. Jolink, Particulier boekenbezit in Zutphen in de achttiende eeuw. Doctoraal scriptie geschiedenis (Nijmegen 1973). Regionaal Archief Zutphen, 025.9 JOLI zutp

eeuwse bibliotheek, een voor Nederland en de wereld uniek ensemble van laat-middeleeuwse architectuur, een zestiende-eeuws interieur, zestiende-eeuwse meubelen en vooral vijftiende- en zestiende-eeuwse boeken die voor het grootste deel nog in de oorspronkelijke band steken en al meer dan 400, deels 500 jaar op dezelfde plaats worden bewaard.¹⁰²

Sinds de Librije eind jaren tachtig van de twintigste eeuw min of meer is teruggebracht naar de situatie van toen zij ontstond - de Bovenlibrije is opgeknapt en van goede kasten voorzien en goede klimaatbeheersing is doorgevoerd - functioneert zij als museum en sinds 2006 zelfs als Geregistreerd Museum. In 2008 verscheen de meest actuele catalogus van de collectie, vervaardigd door A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers. De collectie omvat 826 titels.¹⁰³ Er zijn in de wereld maar twee vergelijkbare bibliotheken, die van Cesena (Italië) en van Hereford (Groot-Brittannië). Zowel de Librije als de Bovenlibrije kunnen

worden bezocht, beide onder leiding van vakkundige gidsen.

Zutphenaren met een privé-boekenverzameling

De toename van het aantal lezers en daardoor de toegenomen belangstelling voor boeken bleef ook in Zutphen niet zonder gevolgen. Het begon ermee dat lezers met voldoende financiële draagkracht boeken aanschaffen voor eigen rekening om een eigen (bescheiden) boekencollectie op te bouwen. Dat gebeurde vanaf de vijftiende eeuw, of beter gezegd vanaf die tijd kreeg met name de Librije schenkingen als er boekenbezitters doodgingen. Voorbeelden van deze schenkers zijn Henricus Kreyneck (burgemeester van Zutphen), Arnold van Herwarden (kanunnik en doctor in de rechten), Peter van Suchtelen (kanunnik en deken van het kapittel), Coenraad Slindewater (kerkmeester van de St. Walburgiskerk) en Winoldus Valck (rechtsgeleerde en kerkmeester). Deze schenkingen dateren van respectievelijk 1495,

Kettingbibliotheek in de kathedraal van Hereford

De Leesbibliotheek, Nieuwstad 66
(nu: galerie Bozana Milić)

1521, 1552, 1559 en 1731.¹⁰⁴ Daarnaast waren er schenkingen waarvan de datum niet bekend is, zoals die van Derk van Velp (rector van de kapittelschool) en Bernard Bouwhuys (rechtsgeleerde).

Afgezien van deze boekencollecties, waarvan het bestaan alleen maar via combineren en deduceren kon worden vastgesteld, is het niet gelukt om andere zestiende- en ook zeventiende-eeuwse privécollecties te traceren.

Ze waren er blijkbaar niet, in Zutphen. Tot deze conclusie kwam ook Franciska W. Jolink, toen zij in 1983 onderzoek deed in verband met haar afstuderen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Jolink hield het erbij dat er pas in de achttiende eeuw sprake geweest is van min of meer substantiële privéboekverzamelingen. Zij telde in die eeuw 250 personen die boeken in hun bezit hadden, meestal in kleine aantallen: een bijbel plus nog enige andere boeken. Er waren vijftien aanzienlijke boekencollecties, die toebehoorden aan de volgende personen: Mr. Herman Schomaker (advocaat), Arend Willem Timan, Baron Sloet tot den Westerborg (militair), J.F. Martinet (predikant), Abraham de Neufville jr. (waarschijnlijk militair), Teunis Wittenberg (architect), Johannes Alberts Willinck (landschrijver, richter en geldschieder), die verzamelingen hadden van minimaal 45 tot maximaal 600 boeken, over diverse onderwerpen. De volgende personen, Jan Reynders (winkelier), Lodewijk Wiegand (beroep onbekend), Johanna Versfelt (geen beroep), Claas Vlootman (kostkooper), Adam Wijers

Boeken uit de bibliotheek gebroeders Wansleven worden overgebracht naar Dat Bolwerk door leerlingen van de meisjesschool

(zeembereider), Jan Lindeman (leerbewerker), Isaac de Bruyn (advocaat en burgemeester), Derk Francken (apotheker) en Wilhelmus Hermanus Hoffman (wijnhandelaar) hadden vooral theologische boeken verzameld in aantallen van minimaal 40 tot maximaal 110.¹⁰⁵

De eerste Zutphense boekuitleners

Voor wie zich geen eigen boekencollectie kon permitteren waren er de uitleenbibliotheken. Vanaf ± 1800 waren dat de leesgezelschappen, voor de middenklasse. Een voorbeeld daarvan was het 'Nederlandsch, Hoogduitsch en Fransch leesgezelschap', gevestigd aan de Waterstraat.

Daarnaast kwam er vanaf 1808 de Nuts- of Volksbibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het ging bij 't Nut vóór alles om volksontwikkeling, wat ook duidelijk bleek uit de boekencollectie. Die bevatte vooral boeken die de lezers konden helpen zich verder te ontplooiën. Deze bibliotheek is in 1921 opgeheven; de boeken werden geschonken aan de Bibliotheek. Voor de klasse net onder de middenklasse ontstonden rond het midden van de negentiende eeuw nog de leesmusea. Rond het midden van de negentiende eeuw kreeg ook Zutphen haar uitleenbibliotheken (vaak ook aangeduid als leesbibliotheken), die commercieel, met winst als doel dus, werden geëxploiteerd. Waar in andere plaatsen het uitlenen van boeken vaak een nevenactiviteit was van allerlei soorten neringdoenden, waren het in Zutphen in hoofdzaak aan het boekenvak gelieerde bedrijven, zoals boek-, plaat-, kunst- en muziekhandelaars, boekbinderijen en een liniërfabriek. Het soort boeken dat werd uitgeleend verschilde nogal per leesbibliotheek doordat de boekenkeuze in feite bepaald werd door de leners. De klant was koning, er moest geld verdiend worden. Dit verschil in soort uitleenbare boeken - bij de uitleenbibliotheken onderling en bij de de Nuts- of Volksbibliotheek - had als gevolg dat lezers vaak van meerdere uitleenbibliotheken lid waren én van de Nutsbibliotheek.

Het aantal leesbibliotheken dat Zutphen gekend heeft, mag er zijn. De alleroudste, daterend van 1790, lijkt die van Gerrit Starink te zijn geweest, hoewel niet duidelijk is of deze inderdaad ook boeken uitleende. Boekhandelaar en uitgever was hij zeker wel. Alle andere leesbibliotheken waren van later datum, zeg vanaf 1840. Een overzicht, in willekeurige volgorde: vader en zonen Wansleven, A.E.C. van Someren, W.J. Thieme, W.C. Mellink, S.M. Flesch, J.A. (ook wel gebroeders) Willemsen, J. Castelijns, J. en D.W. Schoonman en B.H. Colenbrander.¹⁰⁶

Advertentie van een leesbibliotheek

Van de leesbibliotheken bleef die van de gebroeders Wansleven aan de Beukerstraat 63 als laatste over, maar na het overlijden van de laatste Wansleven, in 1941, stopte ook deze. Het boekenbezit van ongeveer 10.000 stuks werd uiteindelijk, na een veiling, geschonken (door schenkers die onbekend wensten te blijven) aan de Bibliotheek.¹⁰⁷ Een fraaie en veelzijdige aanwinst bestaande 'uit zeer verschillende stof, veel oude schoolboekjes, werkjes van Petronella Moens, Pieter 't Hoen, prachtige oude Vondeluitgaven in perkament, vele oude almanakjes (...). Doch naast dit oude boekenbezit zijn er ruim 300 moderne, goede jeugdboeken, en is er zeer goede en nieuwe ontspanningslectuur'.¹⁰⁸

Naast deze uitlenende boekhandelaars kende Zutphen tal van andere boekenbedrijven, zoals drukkerijen, binderijen, uitgeverijen en boekverkopers. Ook hiervan een overzicht,

wederom in willekeurige volgorde: De Leur en Van Pel, De IJssel, Drieënhuizen, Houtvast en Nuis, Thieme, Van Dongeren, Van den Brink, Wöhrmann, Van Someren en Ten Bosch, Walburg Pers, Zutphense Boekhandel, Nijhof en Kobus.¹⁰⁹ Van de speciale boekwinkels kunnen een religieuze, een antroposofische en een kinderboekhandel genoemd worden, alsmede drie antiquariaten.¹¹⁰ Zutphen heeft nu nog drie boekwinkels, Van Someren en Ten Bosch, Van den Brink Boek en Buro en de Boekerij; in Warnsveld is nog gevestigd The Read Shop Express. Landelijk bekend zijn de jaarlijkse Zutphense Boekenmarkt die al ruim twintig maal in de zomer in het centrum van de stad wordt gehouden en de Boekenbeurs Zutphen die eveneens jaarlijks en al een kleine tien maal plaatsvindt aan het eind van het jaar in de Buitensociëteit.

Vereniging met een boekencollectie én een uitleensysteem

Alleen maar bedoeld voor de eigen leden, beschikten ook bepaalde verenigingen over een eigen boekenvoorraad. Voorbeelden daarvan zijn: Groote of Oranje Sociëteit (opgericht in 1763), vrijmetselaarsloge Karel van Zweden (opgericht in 1851) en Graafschapsloge/Odd Fellows (opgericht in 1929). Daarbij ging het meestal om boeken over heel specifieke onderwerpen, zoals over de verenigingen zelf of over de overkoepeling waar zij bij hoorden, over haar achtergrond en over voor haar leden relevante onderwerpen. Deze boeken konden door de leden ter plekke gelezen worden en vaak ook worden geleend.

Een goed voorbeeld is de Groote of Oranje Sociëteit. Daarvan waren mannen lid, adellijke personen, magistraten, hoge ambtenaren en militairen, rechters, procureurs, officieren van justitie, advocaten, secretarissen, rentmeesters, provisoren van maatschappelijke instellingen en notabele beroepen.¹¹¹ De Sociëteit had 'deftige leden, was taveerne, verzorgde een dis, beschikte over een bibliotheek en over een leestafel met tijdschriften'.¹¹² De boeken en

bladen konden in de sociëteit worden gelezen, maar er bestond ook een uitleensysteem. Het geleende materiaal konden de leden dan thuis lezen net als hun familieleden. Voor de tijdschriften bestond een rouleersysteem met leesmappen. De leden die dat wensten kregen periodiek een map met interessant leesmateriaal thuisbezorgd. Ook het materiaal dat in de leesmappen was opgenomen, werd uiteraard door de leden én hun huisgenoten gelezen.

Er gaan er, maar er komen er ook weer bij

Hoewel de leesbibliotheken zich vooral in de tweede helft van de 19e eeuw manifesteerden, bestonden ze in Zutphen ook nog in de twintigste eeuw. De laatste heeft het zelfs tot rond 1940 volgehouden. Bij de opheffing speelde mogelijk de komst van de Bibliotheek een rol. Dat geldt evenzeer voor de andere categorieën niet-commerciële bibliotheken die vanouds in Zutphen gevestigd waren, zoals de rooms-katholieke, protestantse en humanistische en die van 't Nut. Ook die zijn gestopt, al of niet met overdracht van hun collectie aan de Bibliotheek.

Daar staat tegenover dat er in de loop van de jaren in Zutphen bibliotheken van een nieuw soort bijkwamen, meestal gespecialiseerd in een specifiek gebied. Die kwamen en gingen, maar een ervan bleef, tot aan de dag van vandaag: de Antroposofische Bibliotheek aan de Oudewand, passend bij Zutphen als antroposofisch bolwerk met antroposofische scholen, winkels, gezondheids- en verzorgingscentra. De bibliotheek, ooit in de jaren 1950 begonnen met een boekentafel, beschikt inmiddels over een kleine, maar fraai samengestelde collectie van vooral Nederlands- en Duitstalige boeken (zo'n 2.850), zowel over de antroposofie als over onderwerpen die antroposofen interesseren, zoals onderwijs, landbouw, geneeskunde, voeding en innerlijke ontwikkeling, alsmede over actuele vraagstukken zoals inenting en orgaandonatie.¹¹³

Van 1998 tot en met 2013 heeft de Stichting 't Oude Kinderboek in Zutphen een bibliotheek bestierd. Op 1 januari 2014 verhuisde de bibliotheek naar Deventer en sinds 2018 is zij gevestigd in Het Stadshuus in Lochem. De stichting beheert een collectie van ruim 20.000 kinder- en jeugdboeken vanaf ongeveer 1880 tot 1990. Deze boeken kunnen ter plekke worden ingezien, maar ook worden geleend.

Nieuw voor Zutphen (en ook voor andere plaatsen in het land) zijn de zogeheten minibiebs. Dat zijn kastjes (in alle soorten en maten) die door individuen bij hun huis geplaatst worden met daarin boeken die door wie dat maar wil, geleend kunnen worden. Wie in een minibieb een boek naar zijn gading aantreft, staat het vrij om het mee te nemen.

Na lezing plaatst men het boek weer terug in de minibieb waarvan het is meegenomen of, dat kan ook, in een andere minibieb. Als het boek maar weer beschikbaar komt voor lezers. Verder mag iedereen boeken die hem of haar ook voor anderen interessant lijken, in een van de minibiebs plaatsen. Minibiebs zijn ook onder andere namen bekend, zoals ruilbibliotheek, boekenasiel, boekenopvang, straathoekbibliotheek, buitenbieb en telefooncelbieb. In Zutphen zijn inmiddels zo'n vijftien minibiebs.¹¹⁴ Daarnaast zijn er in supermarkten en warenhuizen boekenkasten geplaatst waaruit boeken geleend kunnen worden, op de manier zoals dat met de minibiebs gaat. Ook hier mogen lezers hun eigen overbodige boeken achterlaten.

Minibieb in De Hoven, Zutphen

Wee den mensch, die maar één boek leest, Cor Witbraad
17 X 24 cm, soft cover, 156 pagina's, full colour, met veel foto's
nur 693

isbn 978 90 75979 97 8

€ 19,50, tot 1 november 2019 in de voorverkoop € 15,-

[Direct bestellen...](#)

[Meer informatie](#)

KMuitgevers
KWpublishers